

**СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ТА
ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
ОБЛАСТІ**

Матеріали Всеукраїнської
науково-практичної конференції
м. Ніжин, 9-10 лютого 2023 року

Міністерство освіти і науки України
Інститут географії НАН України
Український гідрометеорологічний інститут ДСНС і НАН України
Національний університет «Чернігівська політехніка»
Мезинський національний природний парк
Ніжинська міська рада
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Кафедра географії, туризму та спорту
Навчально-наукова лабораторія прикладних регіональних досліджень

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

МАТЕРІАЛИ

**Всеукраїнської науково-практичної конференції
(9-10 лютого 2023 року)**

Ніжин-2023

УДК 911.2; 911.3. 551.583 (477.51)
С45

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол №7 від 26 січня 2023 року

Відповідальні за випуск: Барановський М.О., Бездухов О.А.

Соціально-економічні особливості та проблеми сучасного розвитку Чернігівської області: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ніжин, 9-10 лютого 2023 року). Ніжин: НДУ імені Миколи Гоголя, 2023. 106 с.

Збірник містить матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-економічні особливості та проблеми сучасного розвитку Чернігівської області». Видання адресоване науковцям, викладачам, фахівцям регіональних органів влади та органів місцевого самоврядування, учителям, аспірантам, студентам і всім, хто цікавиться сучасними проблемами та перспективами розвитку Чернігівської області.

Матеріали подано в авторській редакції. Автори несуть повну відповідальність за зміст доповідей, а також добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

УДК 911.2; 911.3. 551.583 (477.51)

ISBN 978-617-527-269-5

© НДУ імені Миколи Гоголя, 2023

Зміст

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах	6
1. Барановський Микола Особливості розвитку територій Чернігівщини в нових координатах регіональної політики	7
2. Бутко Микола, Хархун Олександр Шляхи відновлення електроенергетичних проблем в умовах повоєнної відбудови України	11
3. Заєць Олександр Аналіз особливостей морфоскульптури території басейну річки Сула	14
4. Мельник Максим Роль топоніміки при проведенні краєзнавчо-туристичної роботи	15
5. Моргацький Владислав Локальне географічне положення та неформальне просторове зонування Куликівщини у контексті процесів децентралізації і зміни адміністративно-територіального устрою на Чернігівщині.....	17
6. Нагорний Тимофій, Клименко Станіслав Методологія розробки концепції розвитку велосипедної інфраструктури територіальної громади	21
Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області	26
7. Барановська Ольга Агроекологічний стан ґрунтів Чернігівської області	27
8. Глушко Денис Зміни структури посівних площ у Чернігівській області під впливом кліматичних чинників	31
9. Голуб Валерія Екологічні наслідки воєнних дій в Чернігівській області	35
10. Голуб Юлія Природа і воєнні дії: вплив російсько-української війни на екологічний стан м. Чернігова.....	38

11. **Остапчук Валентина**
Сучасні особливості лісових пожеж на Чернігівщині 41
12. **Філоненко Юрій, Заєць Олександр**
Особливості руслових процесів та форм руслового рельєфу долини р. Десна в межах остерської ТГ Чернігівського району 45
13. **Чернігівський обласний центр з гідрометеорології**
Зміни кліматичних показників на території Чернігівської області за останні роки.....50

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повосної відбудови регіону..... 54

14. **Афоніна Олена, Кириченко Інна**
Оцінка демографічної ситуації у Чернігівській області 55
15. **Гавриш Тетяна, Ярош Ярослава**
Місцева економіка в умовах війни 59
16. **Моргацький Владислав, Решетняк В'ячеслав**
Диспропорції просторового розвитку Чернігівщини: геодемографічний аспект 63
17. **Моргацький Владислав**
До формування (не)спроможної освітньої мережі Куликівської селищної територіальної громади: суспільно-географічний аналіз 66
18. **Федорець Роман**
Трансформація мережі сільських населених пунктів у зоні впливу середніх міст Чернігівської області.....70
19. **Хомик Олександра**
Економічне відновлення та розвиток Чернігівщини в умовах повномасштабної агресії рф: виклики, реалії та перспективи 73

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині 78

20. **Алешугіна Наталія, Зеленська Олена**
SWOT-аналіз туристичного потенціалу географічного положення Чернігова та можливі стратегії покращання туристичної привабливості міста 79
21. **Бездухов Олександр**
Передумови та перспективи розвитку екологічного туризму в Чернігівській області 83
22. **Гарус Роман**
Екологічний туризм на території Ріпкинщини 87

23.	Подоляко Лариса Рекреаційна діяльність Мезинського НПП в умовах війни.....	89
24.	Смирнов Ігор, Любіцева Ольга, Запотоцький Сергій Церкви Києво-Подолу, як «сестри» собору Різдва Богородиці в Козельці (недооцінений туристичний ресурс)	92
25.	Філоненко Ірина Туризм на Чернігівщині в умовах війни.....	98
26.	Хомиченко Михайло Об'єкти екологічного туризму на Чернігівщині	101
27.	Шовкун Тетяна, Мирон Інна Дерев'яні церкви Ніжинщини як складові історико-культурної спадщини	103

**Теоретичні та
прикладні питання
регіонального
розвитку в сучасних
умовах**

Особливості розвитку територій Чернігівщини в нових координатах регіональної політики

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
Brnm@ukr.net*

Проблеми регіонального розвитку завжди належали до важливих напрямків наукової та управлінської діяльності. В останні роки в Україні було прийнято низку важливих нормативно-законодавчих актів у сфері регіональної політики й вибудовано логічну вертикаль документів стратегічного планування. На рівні регіону таким документом є Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2027 року. На виконання завдань Стратегії було розроблено план заходів із її реалізації у 2021-2023 роках.

Певні корективи щодо виконання плану заходів внесла адміністративно-територіальна реформа, відповідно до якої в Чернігівській області тепер сформовано п'ять районів і 57 територіальних громад. Новий адміністративний устрій не змінив економічного ландшафту Чернігівщини й не послабив територіальних диспропорцій між її окремими територіями. Незначним демографічним та економічним потенціалом вирізняються насамперед Корюківський та Н.-Сіверський райони. Ці райони займають майже 1/3 площі області, проте в них продукується лише 11% реалізованої продукції Чернігівщини (табл. 1).

Табл. 1. Частка районів у загальних показниках Чернігівської області, %

Райони	Частка районів за:			
	Кількістю населення	Площею	Кількістю поселень	Обсягами реалізованої продукції (товарів, послуг)
Корюківський	9,0	14,3	14,4	7,7
Ніжинський	22,7	22,7	21,1	16,8
Н.-Сіверський	6,6	14,5	14,7	3,5
Прилуцький	15,7	16,4	18,5	23,8
Чернігівський	46,0	32,1	31,3	48,2

Розраховано автором за даними Головного управління статистики в Чернігівській області та дж. [1]

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

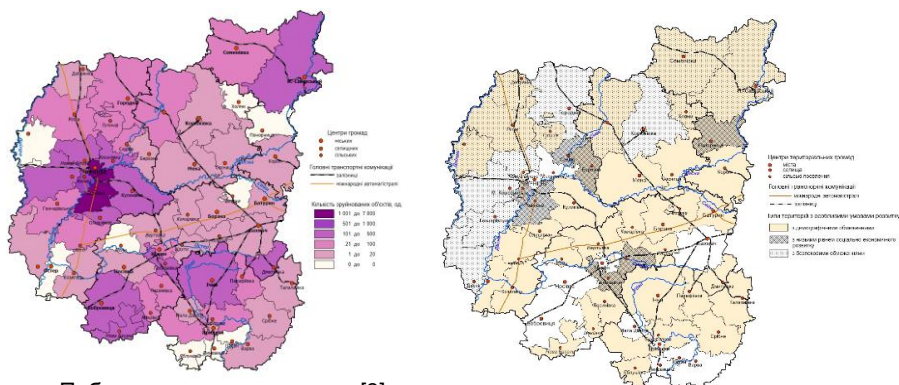
Помітними диспропорціями за площею, населенням, рівнем урбанізованості, фінансовими показниками характеризуються територіальні громади. Через відсутність даних про економіку громад рівень їхнього розвитку оцінюється за допомогою показника спроможності, а також низки фінансових індикаторів. З-поміж останніх вагому роль відіграє індекс податкоспроможності, оскільки від нього залежать розміри базової та реверсної дотацій. Майже 58 % територіальних громад Чернігівщини мають індекс податкоспроможності нижчий за 0,9, а відтак отримують базову дотацію для виконання покладених на них функцій. Різниця за цим показником між територіально сусідніми громадами – Київською та Гончарівською становить 6 разів (0,37 та 2,24 відповідно).

Повномасштабна війна з Росією стане головним тригером змін, які очікуються в регіональній політиці країни та регіону. Пріоритетними стають питання відбудови зруйнованої інфраструктури, житла, виробничих об'єктів, освітніх і медичних закладів. Вже зараз очевидно, що завдання Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року, навряд чи будуть виконані. Кардинального оновлення потребуватиме і Стратегія сталого розвитку Чернігівської області, що зумовлено кількома причинами. По-перше, суттєво погіршилося географічне положення Чернігівщини. Спільний кордон з агресором і країною, яка фактично її підтримує, створює серйозні безпекові проблеми для всього регіону та насамперед прикордонних територіальних громад. По-друге, фактично втратили свій статус міжнародні автомагістралі Київ-Москва та Київ-Санкт-Петербург, а також залізниці Київ-Москва, Чернігів-Гомель і Бахмач-Сновськ-Гомель. По-третє, ускладнилася ситуація у прикордонних громадах, які й до початку повномасштабної агресії мали низку проблем, а тепер потерпають від обстрілів, міграційного відтоку населення та занепаду будь-якої економічної активності. По-четверте, через постійну загрозу з боку Росії погіршуються інвестиційна привабливість периферійних громад та умови для ведення бізнесу. Навіть у потужних агровиробників є побоювання щодо ведення сільськогосподарської діяльності на таких територіях. По-п'яте, зростає ймовірність демографічного «опустелювання» прикордонних територій, втрата державою соціального контролю над ними. Така ситуація потребує пошуку нових підходів та управлінських рішень, яких наразі немає в арсеналі інструментів державної регіональної політики.

У липні 2022 року ВР України був прийнятий новий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій». Цим законом передбачена низка поправок до базового документа – Закону України «Про засади державної регіональної

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах політики». З-поміж багатьох змін особливої уваги заслуговує питання виділення нових функціональних типів територій. Якщо в Державній стратегії регіонального розвитку України на період до 2027 року таких типів було 11 [2], то в новій редакції зазначеного закону – лише чотири: 1) території відновлення; 2) регіональні полюси зростання; 3) території з особливими умовами для розвитку; 4) території сталого розвитку. Наразі відсутні офіційно затверджені показники виокремлення цих територій, є лише загальні індикатори віднесення громад до того чи іншого типу. За таких умов доречним є використання показників, розроблених авторами інтерактивного ГІС-довідника «Регіональний розвиток: функціональні типи територій» [3].

До територій відновлення потрапляє лівова частка територіальних громад Чернігівської області. Водночас майже 79 % зруйнованих у регіоні об'єктів припадає на Новобасанську, Іванівську, Київську, Киселівську, Новобілоуську та Чернігівську територіальні громади (рис. 1). Лише в дев'яти громадах офіційно не зареєстровано жодного зруйнованого об'єкта.

Побудовано автором за дж. [3]

Рис. 1. Території Чернігівської області з особливими умовами для розвитку

Найбільшу групу формують в області території з особливими умовами для розвитку. До них належать територіальні громади з низьким рівнем соціально-економічного розвитку, з демографічними та безпековими обмеженнями. Критеріями для їхнього виділення є відповідно дуже низькі показники податкоспроможності (менше ніж 0,45), надвисокі темпи скорочення населення за останні 20 років (майже 40 %) та близькість кордону з Росією та Білоруссю (30 км зона). Загалом в області виділяється сім громад з економічними (3,6 %), 37 із демографічними (65 %) та 14 із безпековими (24,6 %) обмеженнями. Особливої уваги потребують територіальні громади, які мають одночасно

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах кілька обмежень. Загалом в області налічується 12 таких громад, в яких переважно поєднуються демографічні та безпекові обмеження (рис. 1).

Регіональними полюсами зростання вважаються територіальні громади, які характеризуються значно кращими, порівняно з подібними територіями, географічними, демографічними та соціально-економічними показниками. Розробники ГІС-довідника відносять до регіональних полюсів зростання у Чернігівській області Новгород-Сіверську, Ніжинську, Прилуцьку та Чернігівську громади. Належність двох перших громад до цієї категорії пояснюється зручністю географічного положення, двох останніх – високим рівнем економічного розвитку (індексу податкоспроможності). З такою позицією можна погодитися лише частково, оскільки вважати географічне положення Н.-Сіверської громади зручним в умовах сьогодні не зовсім коректно.

До територій сталого розвитку належать самодостатні з економічної, соціальної та екологічної точок зору громади. В Чернігівській області до самодостатніх були віднесені громади, які не є регіональними полюсами зростання, але водночас і не мають демографічних, економічних і соціальних обмежень. Загалом до цієї категорії потрапило 11 територіальних громад (19,3 %), в яких мешкає 14,4 % населення області.

Схарактеризовані вище особливості розвитку окремих територій, умови, в яких буде жити регіон, мають знайти належне відображення у стратегіях і планах розвитку Чернігівської області та її адміністративних одиниць на середньострокову перспективу. Пріоритетними завданнями у цьому контексті є: 1) розроблення планів відновлення та розвитку регіону та територіальних громад; 2) внесення змін до Стратегії сталого розвитку Чернігівської області на період до 2027 року та плану заходів з її реалізації; 3) розроблення програми розвитку північно-східного субрегіону області; 4) визначення інструментів і заходів для подолання проблем територіальних громад з особливими умовами для розвитку.

Список використаних джерел:

1. Атлас адміністративно-територіального устрою Чернігівської області / За заг. ред. Остапенка П. Київ, 2021. 20 с.
2. Барановський М.О., Барановська О.В. Сільські території в несприятливих умовах: підходи до виділення / Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки. Вип. 21, 2021. С. 15-18.
3. Регіональний розвиток: функціональні типи територій. Інтерактивний ГІС-довідник. URL: <https://region.development.tdukr.com/>

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

Бутко Микола, Хархун Олександр

Шляхи відновлення електроенергетичних проблем в умовах повоєнної відбудови України

*Національний університет «Чернігівська політехніка»,
м. Чернігів, Україна
butko.mykola@ukr.net*

Майже річний термін руйнування економічного простору окупованих територій України, а також активні бойові дії на регіональному ландшафті держави, позначились передусім на функціонуванні об'єктів виробничої інфраструктури, зокрема у сфері електроенергетики.

За різними оцінками до 50% потужностей у сфері генерації електроенергії зазнали руйнувань, суттєві пошкодження отримали розподільчі мережі та окремі категорії виробничих, соціальних споживачів та домогосподарств сільської і міської місцевості.

Слід зазначити, що завдяки самовідданій праці і неймовірним зусиллям фахівців у сфері електроенергетики в Україні забезпечується швидке відновлення зруйнованих об'єктів та нормалізувалось налагодження максимально можливе електропостачання. Але це відбувається в рамках довоєнної системи електропостачання, яка потребує нових кардинальних рішень в умовах повоєнної відбудови.

Ця парадигма, на наш погляд, має базуватися на необхідності реалізації відновлювально-модернізаційної моделі, котра включає в себе передусім повернення до нормального забезпечення потреб життєдіяльності енергоресурсами, а з іншого – перехід до якісно нового рівня функціонування і розвитку національних енергопостачальницьких потужностей.

В контексті електропостачання мова йде не лише про повернення до життя генеруючих об'єктів, а і необхідність запровадження енергозберігаючих та енергозаощаджувальних технологій у сфері матеріального виробництва, житлово-комунального господарства, соціально-гуманітарному середовищі, а також у повсякденному функціонуванні домогосподарств.

Щодо повернення до нормальних умов функціонування генеруючих потужностей, то передусім у повоєнний період необхідно демілітаризувати діючі енергоблоки атомних електростанцій, оскільки атомна електроенергетика є і в подальшому залишиться домінуючим сегментом у виробництві електроенергії. Сьогодні на її долю припадає близько 50% загального обсягу виробленої електроенергії, але після деокупації і відновлення роботи Запорізької АЕС та нормалізації роботи інших станцій, їх питома вага може перевищити 60%.

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

На нашу думку, нам не слід повністю поновлювати наявні потужності теплових станцій, оскільки у нас залишаться значні проблеми із забезпеченням їх потреб у вугіллі за рахунок власного видобутку, а імпорт вимагатиме значного використання обмежених валютних ресурсів.

Досвід країн ЄС засвідчує, що у напрямі структурної модернізації сфери електропостачання в Україні слід всіляко мотивувати розвиток відновлювальних джерел електроенергії.

Мова йде про енергію малих річок по досвіду р.Снов у Седневі, енергію вітру, сонця, термальних вод, використання біологічного розмаїття, перш за все сільськогосподарського походження для виробництва біогазу, етанолу, за діяння енергії землі тощо. Експертні оцінки і європейський досвід переконливо доводить, що у цьому сегменті наша держава може отримати до 20% обсягів виробництва електроенергії.

Решту обсягів виробництва електроенергії можемо отримати завдяки використанню гідроресурсів та запровадження прогресивних технологій у теплоенергетиці.

Не дивлячись на масштабність наявних проблем та потребу у значних обсягах інвестиційних ресурсів для модернізації генеруючих потужностей, значно більше різнопланових резервів лежить у царині електроспоживання і, передусім, у сфері електрозбереження і електрозаощадження.

Адже лише одна європейська ініціатива по заміні електролампи розжарювання на заощадливі дає реальну можливість економити потужності одного енергоблоку атомної електростанції. Але це лише початок масштабного національного підходу до енергозбереження у сфері побуту, не зачіпаючи при цьому численні об'єкти соціальної інфраструктури, торгівлі, сервісу, адміністративних та інших управлінських послуг.

Стосовно сфери матеріального виробництва, то тут слід передусім у період повоєнної відбудови сконцентрувати зусилля їх оптимізації відповідно до обсягів випуску продукції та надання послуг.

З урахуванням успадкованого потенціалу та його значні руйнації в умовах війни, нам не доцільно поновлювати виключно всі об'єкти виробничого призначення. Україна до війни мала значну мережеву структуру, яка не використовувалась після розпаду колгоспів, окремі промислові об'єкти впродовж багатьох років також лишилась не потрібними. Тому слід оптимізувати електрозабезпечення об'єктів виробничого призначення та одночасно перейти до використання енергозаощаджувальних технологій як у складі забезпечення нормального побуту для працівників.

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

Окремо хочемо акцентувати увагу на житлово-комунальному господарстві, оскільки його повоєнна модернізація залежить від рівня менеджменту безпосередніх керівників підприємств цієї сфери, так і від стратегії органів місцевого самоврядування, а саме територіальних громад.

На нашу думку, тут доцільно було б використати програмно-цільовий підхід з виокремленням базових пріоритетів та розв'язання цієї проблематики на засадах синергії.

Передусім не на добровільних засадах, а у рамках загальнонаціонального пріоритету слід підійти до обов'язкового утеплення багатоквартирних будинків, під'їздів, об'єктів укриття, адже навіть після такої бажаної перемоги ворог нікуди не зникне. Більше того, від у подальшому залишиться нашим сусідам, який миттєво не позбавиться нашим сусідом, який миттєво не позбавиться своїх загарбницьких задумів. Диверсифікація опалення таких будинків повинна враховувати необхідність переходу до локалізації об'єктів теплопостачання замість поновлення потужностей зруйнованих теплоелектроцентралей у великих містах.

Потребує поновлення контактна мережа комунального електротранспорту, що у поєднанні з модернізацією рухомого складу дозволить задовольнити потреби настелених пунктів у пасажирських перевезеннях.

Величезною проблемою залишається відсутність належного освітлення вулиць більшість населених пунктів. Розв'язання її має проходити прискорено, але на новій технічній основі. Замість застарілих технологій повинні з'явитися світлодіодні лампи з регулюванням витрачання електроенергії впродовж доби у залежності від концентрації темряви, інтенсивності людських потоків, урегульованості руху громадського транспорту тощо.

Як бачимо у сфері електроенергетики війна оголила великий спектр проблем, котрі потребують невідкладного розв'язання.

Список використаних джерел:

1. Бутко М.П. Модернізація виробничої інфраструктури машинобудівних підприємств. *Ефективна економіка*, 2015. №5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3860>.

2. Тульчинська С.О., Вовк О.М. Методологічні засади модернізації підприємств інфраструктурної сфери. *Адаптивне управління підприємствами в умовах неотехнологічного відтворення: Монографія*. За редакцією Ареф'євої О.В. К.: ФОП Маслаков, 2020. 260 с. С. 33-41.

3. Мазур І.І., Фесюн Ю.А. Світовий досвід господарювання та впровадження інновацій у аграрний сектор господарювання.

Заєць Олександр

Аналіз особливостей морфоскульптури території басейну річки Сули

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
saniu.zaets@gmail.com*

Провідним екзогенним чинником рельєфотворення в басейні річки Сули є діяльність поверхневих текучих вод. Внаслідок її впливу виникли такі форми флювіального рельєфу, як річкові долини, надзаплавні тераси, балки, яри тощо.

Річкові долини являють собою лінійно витягнуті форми рельєфу, сформовані постійними водотоками. Основними їх елементами є русло, заплава, надзаплавні тераси і схили (борти). У гирлах річок формуються дельти. Основними флювіальними процесами, які створюють річкові долини, є руслові (ерозія, транспортування та акумуляція наносів). Вони зумовлюють горизонтальні та вертикальні руслові деформації. Горизонтальні деформації виникають при зміщенні річкових русел по дну долини, а вертикальні – внаслідок врізання водного потоку або акумуляції наносів на дні річки [2, 3].

Під час польових робіт нами були також досліджені річкові заплави та надзаплавні тераси. Перші характеризувалися хвилястою поверхнею з численними невеликими мілководними водоймами, перезволоженими ділянками та звивистими пасмами, а другі являли собою полого нахилені до річки майданчики, обмежені уступами, на схилах річкових долин. І заплави, і тераси складені переважно алювіальними відкладами.

Більшість балок у межах басейну річки Сули мають довжину до 7 км і переважно U – подібний профіль. Їх схили терасовані. Тераси складені балковим алювієм і досить сильно задерновані. Наявність кількох терас вказує на те, що балки зазнавали неодноразового заглиблення. На дні окремих балок зустрічаються донні яри та ерозійні вимоїни (водорії). На схилах балок яри, водорії та ерозійні борозни зустрічаються частіше.

Яри на дослідженій території часто виходять за межі бортів річкових долин та балок і «роз'їдають» вододільні простори. Зустрічаються вони переважно на правому березі Сули. Найчастіше їх глибина становить 10-15, ширина 100-200 і довжина до 4500 м.

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

Профіль більшості ярів V – подібний. Схили багатьох ярів ускладнені ерозійними вимоїнами (водоріями) та борознами.

Крім флювіальних форм рельєфу, в басейні Сули представлені окремі гляціальні та флювіогляціальні (моренні простори), карстово-суфозійні (переважно неглибокі лійки та блюдцеподібні западини) і еолові форми рельєфу. Є також антропогенні форми рельєфу, які виникли переважно внаслідок видобутку піску та глини, будівельної та сільськогосподарської діяльності.

Биогенна морфоскульптура дослідженої території представлена денудаційними і акумулятивними формами рельєфу фіто- та зоогенного походження [1]. До перших належать купини та купинні комплекси, дернові горби на луках і узліссях, пристовбурові горби та мікропаса, утворені корінням дерев, а також вітровальні горби та ями. Серед зоогенних форм рельєфу зустрічаються опадні та земляні мурашники, кротовини, боброві комплекси, коров'ячі стежки, нори великих та дрібних ссавців, нори берегових ластівок та рельєф, утворений в результаті діяльності диких свиней.

Список використаних джерел:

1. Бездухов О. А., Філоненко Ю. М. Геологія з основами геоморфології. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2022. 286 с.

2. Рудько Г.І., Адаменко О.М., Чепіжко О.В., Крочак М.Д.. Геологія з основами геоморфології: підручник для студентів екологічних і географічних спеціальностей. Чернівці: «Букрек», 2010. 400 с.

3. Стецюк В.В., Ковальчук І.П. Основи геоморфології. К.: «Вища школа», 2005. 495 с.

Мельник Максим

Роль топоніміки при проведенні краєзнавчо-туристичної роботи

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
melnikmaks54@gmail.com*

Проведення краєзнавчо-туристичної роботи часто пов'язане з топонімічними дослідженнями. Вони дозволяють більш детально розкрити природні умови, характер тваринного та рослинного світу, особливості рельєфу та історії народу.

Як в краєзнавчих, так і в топонімічних дослідженнях використовуються знання природи й історії рідного краю, який досліджується. Своєю чергою, топоніми характеризують географічні

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах об'єкти за їхніми особливостями, що дозволяє топонімам ставати носіями та накопичувачами значної природничої, культурної, соціальної та краєзнавчої інформації. Це зумовлено тим, що географічні назви є мовними пам'ятками доби, які можуть жити тисячоліттями, змінюючись з часом у своєму написанні, звучанні чи значенні, зберігаючи в собі відомості про матеріальну й духовну культуру етносів, які утворили певний топонім [3].

Для проведення краєзнавчо-туристичних робіт потрібно дослідити особливості району походу (екскурсії, подорожі, експедиції та ін.), де своєю чергою, будуть досліджуватися географічні назви району походу. На основі отриманої інформації плануватиметься маршрут походу, а також збиратиметься матеріал, який використовуватиметься безпосередньо в процесі проведення краєзнавчо-туристичних досліджень. Під час цих досліджень необхідно виконати низку завдань:

- дослідити та згрупувати етимологію назв населених пунктів, вулиць міста тощо. При цьому можна виділити такі групи, назви яких пов'язані з іменами відомих людей, господарської діяльності, особливостями розташування, з природними об'єктами, історією міста тощо;
- проаналізувати історію змін назв населених пунктів (встановити колишню та перейменовану назву, час перейменування та сучасну назву);
- дослідити походження назв рельєфу, лісових масивів, водойм та ін.;
- скласти каталоги назв вулиць міста, виділяючи такі сторінки «Літературна» (назви, які пов'язані поетами, письменниками), «Історична» (назви, пов'язані з історією міста), «Наукова» (назви, пов'язані з вченими) тощо;
- провести опитування місцевих жителів щодо походження чи перейменування топонімів [1-2; 4].

Отже, топоніміка є невіддільною частиною краєзнавчо-географічних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Біла С. Методика проведення краєзнавчих досліджень. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/bila.htm. (Дата звернення: 25.01.2023)

2. Грабовський Ю. А., Скалій О. В., Скалій Т. В. Спортивний туризм: навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2009. 304 с. URL: https://tourlib.net/books_ukr/grabovsky72.htm (Дата звернення: 25.01.2023)

3. Капуч Т. Г., Верес К. О. Прикладні аспекти топонімічних досліджень у краєзнавстві. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12515/3/Applications>

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

[%20of%20toponymic%20research%20in%20Nandigram.pdf](#)

(Дата

звернення: 25.01.2023)

4. Ющенко І. В. Топонімічні спостереження під час туристичних походів. URL: <https://naurok.com.ua/rozrobka-toponimichni-sposterezhennya-pid-chas-turistichnih-pohodiv-45413.html>

(Дата

звернення: 25.01.2023)

Моргацький Владислав

Локальне географічне положення та неформальне просторове зонування Куликівщини у контексті процесів децентралізації і зміни адміністративно-територіального устрою на Чернігівщині

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
м. Львів, Україна*

vladyslav.morhatskyi@lnu.edu.ua

Локальне географічне положення – це відношення території до природничо-, суспільно-географічних данностей, що мають безпосередній чи опосередкований вплив на її розвиток та, головню, визначаються впливом зовнішніх зв'язків і процесів [1, с.323]. Саме особливості розташування, структури географічних об'єктів, а також їхніх меж визначають просторовий розвиток території.

Теорія лімології доводить, що кордони територій виконують дві основні функції: *бар'єрну* (наприклад, обмежують повноваження державних структур чи органів місцевого самоврядування у різних видах функціонування територій) та *контактуючу* (межі є просторовим «переходом» між територіями, адже адміністративні кордони – важлива умова «точок дотику» у питаннях землекористування, програм соціально-економічної взаємодії тощо).

З початком процесів децентралізації у 2015 році закріплюється розуміння, що реалізація проектів сталого просторового розвитку територій можлива лише за умови створення самодостатності громад. З прийняттям Верховною Радою у 2020 році Закону «Про засади адміністративно-територіального устрою України» відбулось реформатування меж одиниць завдяки остаточному затвердженню адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня у вигляді укрупнених районів. У контексті відповідних змін важливо розуміти особливості локального географічного положення нових об'єднань та особливості їх неформального просторового зонування. У даній публікації використаємо приклад Куликівщини.

Куликівщина – це суспільно-просторове утворення (край), жителі якого ідентифікують себе у соціально-економічних, побутових зв'язках,

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах повсякденною мобільністю із територією колишнього Куликівського району або ж теперішньою Куликівською селищною територіальною громадою та з відповідним адміністративним центром. Розташований у центральній частині Чернігівщини у межах хвойно-широколистяних лісових ландшафтів і представлений низовинами з потужним антропогеновим покривом на неоген-палеогенових відкладах.

Суб'єктність краю має поза 90-річну історію від дати заснування району. Востаннє він був відновлений в остаточних межах у 1966 році. Тобто перманентна цілісність існувала непорушно більше, ніж півстоліття. Куликівський район на північному-заході та на заході межував з Чернігівським, незначними ділянками на південному-заході з Козелецьким та Носівським, на півдні та південному-сході з Ніжинським, коротким проміжком з Борзнянським, на сході та північному-сході з Менським районами. Куликівщина має головну вісь мобільності (утворена регіональною автодорогою Р-67, залізничним сполученням між Черніговом та Ніжином) з північного-заходу на південний-схід. Дотичним важливим напрямом є автошлях Т 2501, що сполучає Куликівку із селом Топчіївка (теперішня Олишівська громада) формуючи південно-західну вісь.

Рис.1 Локальне географічне положення Куликівської селищної територіальної громади

Другорядна вісь сполучає поселення північно-східної частини (села Ковчин, Авдіївка, Горбове, Виблі та інші) між собою, селищем та регіональною автодорогою. Крім того, другорядна вісь поєднує вище вказані шляхи із селами Салтикова Дівиця, Хибалівка та Кладьківка.

Значна частина меж Куликівщини є бар'єрною. Такою виступає річка Десна по всій північній та східній частині. Історично, поєднуваним

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

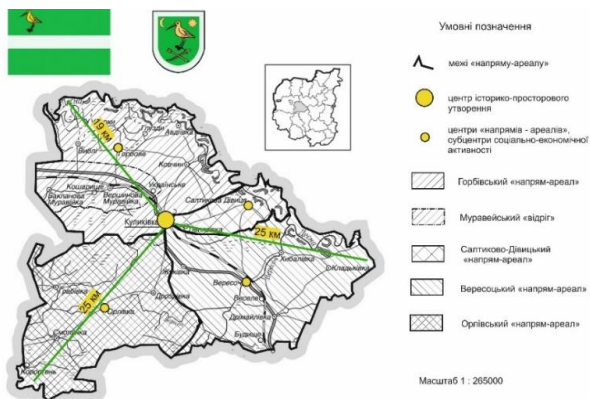
був паромним зв'язок між двома берегами водойми біля сіл Салтикова Дівиця та Миколаївка (Менська громада), який давно не працює. Бар'єрною є південна ділянка на ніжинському напрямі через відсутність навіть локальних шляхів, значну лісистість і, частково, болотистість територій.

З остаточною укрупненням районів та ліквідацією абсолютної більшості районних державних адміністрацій попередній устрій втрачає актуальність. Також нівелюється сенс використання попередніх засад просторового розвитку територій, що не включав інтегрований підхід. Втрата районного статусу Куликівщиною, насправді, послабила її територіальну позиційність, адже мати суб'єктність на рівні 490 районів краще, ніж статус громади на позиції з 57 відповідними адміністративно-територіальними одиницями Чернігівщини та 1469 в Україні. Наявна просторова структура краю, мережа об'єктів критичної інфраструктури реалізована завдяки районному статусу на основі закладених умов ще радянської регіональної політики, які без суттєвої зміни моделі перейшли у період відновлення незалежності України. Ця статусність закріпила внутрішні просторові зв'язки (як у вигляді вісей мобільності, так і соціально-побутової комунікації) та об'єктивно розвинула спільну територіальну ідентичність. Реформа децентралізації трансформувала підходи щодо кількості, суті повноважень органів місцевого самоврядування, їх можливостей впливу на локальні суспільно-географічні процеси та реалізацію управлінських рішень щодо просторового розвитку. Передусім це стосується покращення якості надання різних послуг (адміністративних, освітніх, медичних, культурних тощо) населенню, утримання чи підтримки належного функціонування інфраструктури, зокрема й у період воєнного стану.

Щодо Куликівської селищної територіальної громади, то параметри її локального географічного положення дещо змінили відповідне і щодо самої Куликівщини. Громада стала адміністративно-територіальною одиницею вже оновленого Чернігівського району і певною мірою його східним «відрогом», а окраїни села Кладьківка є його крайньою східною точкою. Крім того, утворились нові громади-сусіди. На північному-сході Куликівська громада межує з Березнянською селищною, на півночі з Киселівською сільською, на північному-заході та заході з Іванівською сільською, на південному-заході з Олишівською селищною територіальними громадами Чернігівського району. Південна межа проходить з Вертіївською сільською і незначною ділянкою з Комарівською сільською територіальними громадами Ніжинського району. На сході простягається межа з Менською міською територіальною громадою Корюківського району.

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

Просторова структура Куликівщини є компактною; з досить чіткою рівновіддаленістю від адміністративного центру у північно-східному (19 км), південно-східному (25 км) та південно-західному напрямках (25 км). За майже 100-річну історію сформувались субцентри соціально-економічної активності (за рахунок наявної у них інфраструктури та можливості надання певних послуг), які і дозволяють на основі сталих просторових зв'язків виділити «напрями-ареали» в межах Куликівщини: Горбівського (з Муравійським «відрогом») на півночі, Орлівського на південному-заході, Вересоцького на південному-сході та Салтиково-Дівичького на сході. Село Смолянка, що стало частиною Олишівської громади через особливості внутрішніх політичних процесів єдине не увійшло до складу Куликівської громади, однак і надалі залишається органічною частиною Куликівщини із міцними соціально-побутовими зв'язками.

Рис. 2 Неформальне зонування простору Куликівщини

Загалом, зміни адміністративно-територіального устрою призвели до зміни локального географічного положення його одиниць на Чернігівщині, зокрема і Куликівщини. Відповідне відобразилось на особливостях просторової структури територіальних громад / районів через прогресивні чи стагнаційні управлінські рішення щодо функціонування соціальної інфраструктури та якості надання послуг. Відсутність належної аналітичної бази щодо характеристик географічного положення громади, її зовнішніх взаємозв'язків, а також нерозуміння внутрішньої просторової структури (зокрема і неформального зонування) не дозволить реалізувати якісні зміни щодо просторового розвитку. Причиною цього часто є номінальне відношення до стратегії розвитку громад, а також небажання управлінцями використовувати недеklarативні підходи локального

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах розвитку. Вони не можуть полягати у концентрації усіх функцій та надання послуг лише у центрі об'єднання, їх контролю за рахунок послаблення об'єктивно сформованих субцентрів, а опиратись на сильний громадський сектор та спільне вирішення нагальних проблем у період воєнного стану

Список використаних джерел:

1. Шаблій О. І. Суспільна географія: у двох кн. Книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства: [Вибрані праці]. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 706 с.

Нагорний Тимофій¹, Клименко Станіслав²

Методологія розробки концепції розвитку велосипедної інфраструктури територіальної громади

*¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
timich123456@gmail.com*

*²Київський національний університет будівництва та
архітектури, м. Київ, Україна
stanislavraich@gmail.com*

Концепція розвитку велосипедної інфраструктури (далі – Концепція) територіальної громади розробляється як головний стратегічний містопланувальний документ, який визначає передумови, планування і розвиток цього виду транспорту на 20-річний період. Схвалений і прийнятий місцевим органом самоврядування документ дозволяє дотримуватися сучасних підходів до справедливого транспортного планування у громаді. Особливо важливо це для регіонів, де вже зараз значна частина населення використовує велосипед як транспорт. Облаштування належної мережі велосипедних шляхів та супутньої інфраструктури у громаді має задати тренд для всього регіону. Створення рекреаційних і туристичних велосипедних маршрутів дозволяє підвищити конкурентоспроможність території, стимулювати місцеву економіку та поліпшити інвестиційний клімат. Разом із підвищенням безпеки дорожнього руху для всіх його учасників, розвиток велосипедної інфраструктури має на меті підвищення якості життя населення громади, покращення її екологічного стану та економіки.

Стратегічні документи з розвитку велосипедної інфраструктури в Україні розробляються починаючи з 2014 р. З 2019 р. необхідність

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах влаштування велосипедної інфраструктури та укладення консолідованих документів для її розвитку зафіксована у державних будівельних нормах та стандартах. Відтоді більшість із понад 20 концепцій створені для великих міст, зокрема обласних центрів, а також столиці. При цьому, не приділено належної уваги розвитку збалансованої транспортної інфраструктури у середніх і малих містах, а також селищах. Після реформи адміністративно-територіального устрою 2020 р. це питання також постало на рівні територіальних громад, що утворилися навколо таких населених пунктів.

Російсько-українська війна дала величезний поштовх переосмисленню мобільності населення, її значення та пріоритетів, а також показала вразливість та слабкі сторони традиційного транспортного планування. При розвитку велосипедної інфраструктури треба враховувати цей досвід та розглядати її не лише як транспортну інфраструктуру для щоденного пересування, а як й потенційні евакуаційні шляхи. Активізація використання велосипедів та засобів легкого персонального транспорту як видів пересування громадою під час воєнного стану має закріпити усвідомлення важливості таких видів транспорту та інфраструктури для них у мирний час. Відбудова України має стати каталізатором розвитку велосипедного руху.

Робота над Концепцією включає польові та камеральні дослідження, проведення опитування користувачів та стратегічної сесії, розробку пропозицій і проектної велосипедної мережі та велосипедних маршрутів відповідно до попередньо визначених принципів, чинної нормативно-правової бази, досвіду розвинених країн та позитивних прикладів з інших міст і громад України.

Першочерговим етапом розробки Концепції є польові дослідження, що проводяться розробниками спільно з представниками органу місцевого самоврядування. При цьому важливо провести рекогносцирування не лише центру (міста / селища / села) територіальної громади, а й інші населені пункти, а також існуючі шляхи сполучення між ними. Під такого дослідження проводять огляд та фіксують стан та особливості вулично-дорожньої мережі та планувальної структури громади, розташування і типологію існуючої велосипедної інфраструктури, туристичні та рекреаційні об'єкти.

Наріжними каменями для створення реалістичної та ефективної Концепції розвитку велосипедної інфраструктури, яка базується на досвіді мешканців громади та об'єктивних реаліях, є проведення стратегічної сесії та опитування користувачів велосипедного та легкого персонального транспорту. Важливо залучити до партисипації мешканців громади різного віку, статі та родів зайнятості. На основі їхньої думки та реального досвіду життя у громаді проводять SWOT-аналіз із визначенням сильних і слабких сторін, можливостей і загроз

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах щодо розвитку велосипедної інфраструктури. Також важливою частиною стратегічної сесії має бути партисипативне картування, під час якого фахівці спільно з учасниками визначають основні напрямки перспективного розвитку велосипедної мережі, організації велосипедних маршрутів, облаштування супутньої велосипедної інфраструктури та підвищення безпеки дорожнього руху. Паралельно з цим проводять опитування користувачів велосипедного та легкого персонального транспорту, у якому варто досягти вибірки від 1% до 2% населення громади. За результатами опитування складається модальний портрет користувача велосипедного та легкого персонального транспорту в територіальній громаді. Також на основі наданих відповідей необхідно скласти патерн найбільш інтенсивних напрямків руху населення такими видами транспорту в громаді.

Камеральні дослідження включають різні види робіт. Фахівці вивчають містобудівну документацію територіальної громади та відповідні стратегічні документи на рівні громади, району, області та держави. Наразі особливо важливо провести систематизацію інформації щодо виняткової ролі велотранспорту під час кризових періодів, зокрема, війни. На основі відкритих джерел та наданих від органу місцевого самоврядування даних складають географічну характеристику громади, її природних та соціально-економічних умов. Аналізується попередній досвід громади щодо розвитку велосипедного руху. На основі наданих відповідальним підрозділом Національної поліції України даних щодо ДТП за участі велосипедистів у період щонайменше трьох останніх років визначають місця їхньої концентрації на вулично-дорожній мережі громади, в тому числі відносно часу доби та пори року. Їх фіксують за допомогою укладання теплових картограм. Цей аналіз стає основою для розробки пропозицій із підвищення безпеки дорожнього руху, які повинні забезпечити всіх його учасників, — влаштування світлофорних об'єктів, кільцевих розв'язок, засобів заспокоєння руху, а також облаштування безпечних переїздів через залізницю та перетинів автомобільних доріг державного значення.

Для розробки проектної велосипедної мережі та маршрутів у територіальній громаді формують низку критеріїв, зокрема, щодо її цілісності і зв'язності, безпеки і комфорту руху, якісного облаштування і утримання в різні періоди року. Характеристики та параметри велосипедної мережі та маршрутів повинні спиратися на ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування та забудова територій», ДБН В.2.3-5:2018 «Вулиці та дороги населених пунктів», ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги» та ДСТУ 8906:2019 «Планування та проектування велосипедної інфраструктури» (або більш актуальні державні будівельні норми та стандарти), а також на досвід розвинутих країн та

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

позитивні приклади організації велосипедної інфраструктури в містах і громадах України. Відтак, проєкту велосипедну мережу для центру громади та інших значних населених пунктів розробляють з ієрархічним поділом на міську (селищну), районну та квартальну мережу. У рамках неї обґрунтовують облаштування міських (селищних) велосипедних маршрутів, а для сполучення центру громади та інших населених пунктів — міжміських велосипедних маршрутів. Для сільських територіальних громад необхідність прокладення окремих велосипедних маршрутів всередині центру громади, як правило, відсутня, однак вони можуть бути обґрунтовані, виходячи з розмірів села або особливостей його планувальної структури. Окремо, на основі побажань мешканців та об'єктивного розташування об'єктів розробляють рекреаційні та туристичні веломаршрути. Для всіх маршрутів необхідним є використання спеціальної велосипедної навігації, пропозиції та ескізи якої важливо представити у Концепції.

Надається оцінка існуючій велопаркувальній інфраструктурі та пропозиції щодо запровадження єдиного стандарту велосипедної паркувальної стійки. Важливим є висвітлення необхідності влаштування різних видів інфраструктури для тривалого зберігання велосипедів — велопаркінгів, велосховищ, велогаражів. Зазначають також необхідність влаштування на території громади супутньої велосипедної інфраструктури, зокрема велосипедних СТО, питних фонтанчиків та лічильників трафіку, визначають місця їхнього перспективного влаштування відповідно до реалій вулично-дорожньої мережі та планувальної структури громади.

Фахівці розкривають перспективи організації у громаді прокатних сервісів велосипедного та легкого персонального транспорту, а також проведення освітніх та промоційних кампаній і заходів для розвитку велосипедного руху і спільноти.

Наприкінці Концепції розвитку велосипедної інфраструктури обов'язковим є наведення поетапного плану її реалізації за окремими напрямками із конкретними ключовими показниками ефективності. Головним висновком документу повинні бути очікувані результати щодо досягнення цілей документу безпосередньо для розвитку велосипедного руху, а також досягнення позитивних екстерналій — підвищення якості життя населення територіальної громади та посилення її конкурентоспроможності у регіональному та національному (а подекуди і в міжнародному) масштабі.

Список використаних джерел:

1. ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування та забудова населених пунктів». Київ: Мінрегіон, 2019. 177 с.

Теоретичні та прикладні питання регіонального розвитку в сучасних умовах

2. ДБН В.2.3-5:2018 «Вулиці та дороги населених пунктів (зі Зміною №1). Київ: Мінрегіон, 2018. 55 с.

3. ДБН В.2.3-4:2015. «Споруди транспорту. Автомобільні дороги». Київ: Мінрегіон, 2015. 104 с.

ДСТУ 8906:2019 «Планування та проектування велосипедної інфраструктури. Загальні вимоги». Київ, ДП «УкрНДНЦ», 2020. 48 с.

4. Рекомендації з організації руху велосипедного транспорту ERA R2 (український переклад). Кельн: Науково-дослідницьке товариство доріг і транспорту, 2011. 104 с.

5. Розробка транспортної політики з врахуванням велосипедного руху: посібник (український переклад). Утрехт: Interface for Cycling Expertise, 2009. 47 с.

6. Il Biciplan della Città metropolitana di Milano. Studio Chiarini, 2021, 140 р.

7. Presto. Розвиток велоруху. Загальні настанови. Велосипедна інфраструктура. 2010. 57 с.

8. Rochester Bicycle Master Plan. Final Report to the City of Rochester. NY. January, 2011. 74 р.

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

Агроекологічний стан ґрунтів Чернігівської області

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
olia_bar@ukr.net*

Важливим компонентом довкілля є ґрунт. У результаті розвитку антропогенної діяльності погіршується агроекологічний стан ґрунту, який визначається рівнем сприятливості умов ґрунтового середовища для розвитку сільськогосподарських культур і рівнем його забрудненості, що впливає на якість рослинницької продукції.

Велика різноманітність материнських порід, складні геоморфологічні умови, неоднорідний рослинний покрив, різна глибина залягання підземних вод на території Чернігівської області зумовили значну строкатість ґрунтового покриву. На півночі області переважають дерново-підзолисті ґрунти (31,3 % площ орних земель), на півдні – чорноземи типові (25 %), вилугувані та опідзолені чорноземи. У центрі – сірі лісові, які разом з чорноземами опідзоленими займають 30 % площі ріллі. На заплавах річок та в умовах надмірного зволоження – лучні та болотяні ґрунти. Незважаючи на істотні генетичні відмінності між різними типами ґрунтів, для всіх них характерний знижений щодо їхніх типових ознак рівень природної родючості, який зумовлений легким гранулометричним складом, підвищеною кислотністю, малогумусністю, оглеєністю, засоленістю. Як наслідок, вони мають нестійку структуру, низьку місткість вбирання, буферність і насиченість основами, що призводить до погіршення водного, поживного і повітряного режимів ґрунту та умов сталого функціонування агроecosystem.

Основними чинниками антропогенного впливу на земельні ресурси Чернігівщини залишаються сільське господарство, промисловість, транспорт, комунальне господарство і, на жаль, додається військова діяльність.

У 2019 р. за обсягом виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу Чернігівщина посіла 5 місце серед областей України [1]. Чернігівський край характеризується досить високим ступенем освоєння земель, де близько 65 % припадає на сільськогосподарські угіддя. Найбільша частка площ цих угідь фіксується в Ніжинському (78 %) та Прилуцькому (74,5 %) районах.

Екологічну стійкість земельних ресурсів характеризує ступінь розораності земель. Найбільш нестійкими в екологічному відношенні є ті райони, в яких розорані землі значно переважають над умовно

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області стабільними угіддями. Низькостійкими та найбільш вразливими в екологічному відношенні залишаються території Прилуцького та Ніжинського районів області.

Інформація про стан ґрунтів України формується шляхом моніторингу ґрунтів, головною складовою якого на сьогодні є обстеження сільськогосподарських угідь, яке проводить державна установа «Інститут охорони ґрунтів України» (ДУ «Держґрунтохорона»).

У 90-х роках минулого століття та на початку нинішнього у Чернігівській області рівень використання мінеральних добрив порівняно з періодом інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1970–1990 рр.) зменшився у 6 разів, у т. ч. фосфорних – у 17, калійних – майже у 30 разів. Так само зменшилось використання і органічних добрив. Винос поживних речовин з урожаєм став перевищувати їхнє надходження. Майже у 30 разів зменшились обсяги вапнування кислих ґрунтів, повністю припинено гіпсування засолених. До того ж фактично порушено сівозміни. Унаслідок цього розпочались процеси агрохімічної деградації ґрунтів. Цьому сприяє і вирощування ґрунтовиснажувальних культур, площа яких, до прикладу, за період з 2017 р. до 2020 р. на Чернігівщині зросла на 9 % .

Узагальнення даних агрохімслужби з визначення рухомих форм калію і фосфору в ґрунтах Чернігівщини показало, що значна частина ґрунтів Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся збіднена на ці поживні речовини. Починаючи з 2010 року, як результат позитивної динаміки внесення мінеральних добрив, темпи агрохімічної деградації ґрунтів Чернігівщини за вмістом калію та фосфору дещо уповільнилися. До прикладу, у період з 2011 до 2015 рр. втрати калію у ґрунтах області становили – 9 мг/кг ґрунту, фосфору – 17 мг/кг ґрунту. У 2015 р. вміст рухомих форм калію становив 76 мг/кг ґрунту (відповідний показник в Україні – 120,5 мг/кг), фосфору – 108,0 мг/кг ґрунту (в Україні – 110,3 мг/кг) [5].

Важливим чинником буферності ґрунту і джерелом елементів живлення є вміст у ньому гумусу. У 60–80 роки минулого століття відбулися значні втрати гумусу, що зумовлено збільшенням площ просапних культур, насамперед цукрових буряків і кукурудзи. Починаючи з 2006 року, у ґрунтах переважної більшості господарств Чернігівщини вміст гумусу стабілізувався або навіть мав позитивний баланс. Разом з тим за результатами X туру (2011–2015 рр.) агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення середньозважений показник вмісту гумусу в ґрунтах Чернігівщини становив 2,41 %, натомість в ґрунтах України – 3,16 % [5]. Ґрунти північної частини області характеризуються низьким вмістом гумусу – менше 2 %. У складі гумусних речовин переважають фульвокислоти,

відповідно гумус має низьку якість. У 2019 році баланс гумусу у ґрунтах регіону був позитивним і сягав 0,88 т/га. Найважливішим ресурсом для забезпечення відтворення гумусу ґрунтів залишаються органічні добрива, обсяги внесення яких незначні і склали близько 0,5 т/га посівної площі. Втім, спостерігається позитивна динаміка збільшення обсягів заорювання рослинних решток (соломи, сидератів тощо).

Зниження родючості та продуктивності ґрунтів області також значною мірою відбувається внаслідок їхнього інтенсивного підкислення, особливо у північній частині регіону, що спричинено періодично промивним водним режимом, за якого з ґрунту вимиваються основи кальцію, калію та магнію. Значні кількості цих елементів виносяться також з урожаєм. Спричиняє підкислення ґрунтів і незбалансоване внесення азотних добрив, які при перетворенні аміаку у нітрати підкислюють ґрунт, а також випадання кислотних дощів. Вапнування кислих ґрунтів майже не проводиться. Середньозважений показник реакції ґрунтового розчину ґрунтів Чернігівщини (станом на 2015 р.) становив близько 5,5 (в Україні – 6,4) [5]. Кислі ґрунти ($pH < 5,60$) займають майже 400 тис. га орних земель на Чернігівщині і їхня площа зростає. Підвищена кислотність значною мірою визначає несприятливі фізичні властивості ґрунтів, забур'яненість полів, оскільки для більшості бур'янів сприятливим є кисле середовище. На кислих ґрунтах недоцільно вирощувати цінні та високоінтенсивні культури через складність створення для них сприятливих умов азотного й фосфорного живлення, навіть за задовільних запасів цих елементів у ґрунті.

Серед забруднювачів ґрунту на одному з перших місць за ступенем прояву гострих токсичних ефектів стоять важкі метали. За результатами агрохімічної паспортизації ґрунтів земель сільськогосподарського призначення, концентрації найбільш екологічно небезпечних хімічних елементів (свинець, кадмій, ртуть, мідь, цинк) в основному знаходяться на рівні їхніх фонових значень [3]. До прикладу, уміст рухомих форм свинцю у ґрунтах Чернігівщини (станом на 2015 р.) становив 1,5 мг/кг ґрунту (відповідний показник в Україні – 1,7 мг/кг), міді 0,1 мг/кг ґрунту (в Україні – 0,32 мг/кг), кадмію – 0,14 мг/кг (0,19 мг/кг), цинку – 0,58 мг/кг (0,80 мг/кг) [5]. Ґрунти Північного Полісся за вмістом важких металів відносяться до категорії дефіцитних. Найвищі рівні інтегрального вмісту важких металів (свинцю, кадмію, кобальту, цинку, міді та ртуті) фіксуються в ґрунтах південно-західної частини області. Незначні перевищення ГДК важких металів зустрічаються лише на деяких угіддях, що прилягають до міст, промзон підприємств, сміттєзвалищ. Хоча проблема забруднення ґрунтів важкими металами стоїть на Чернігівщині не так гостро, як в інших регіонах України, але вже зараз слід акцентувати увагу на цій

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області проблемі, оскільки забруднення ґрунтів важкими металами є практично довічним.

Найнебезпечнішим з екологічної точки зору видом забруднення ґрунтів є радіаційне. За даними першого (1991-1993 рр.) великомасштабного радіологічного обстеження ґрунтів сільськогосподарських угідь області було виявлено 75 тис. га площ (4,1 % території), забруднених ^{137}Cs вище 1 $\text{Ки}/\text{км}^2$, і 1736 тис. га (97 %), забруднених ^{90}Sr вище 0,02 $\text{Ки}/\text{км}^2$, з яких 88 тис. га (4,8 %) забруднені ^{90}Sr вище 0,15 $\text{Ки}/\text{км}^2$. Найвищі рівні радіаційного забруднення встановлені у придніпровській зоні та у північно-східній частині Чернігівщини.

У постчорнобильський період у результаті водного та повітряного перенесення радіонуклідів, завдяки геохімічним і біохімічним процесам відбувається явище їхнього вторинного перерозподілу. Дія цих чинників і природний розпад ізотопів зумовили зменшення площ ґрунтів, забруднених ^{137}Cs вище 1 $\text{Ки}/\text{км}^2$, на 2–7%, ^{90}Sr вище 0,15 $\text{Ки}/\text{км}^2$ – на 1–13% [6]. Підвищена кислотність та низька забезпеченість ґрунтів кальцієм у зонах радіоактивного забруднення зумовлюють інтенсивний перехід радіонуклідів з ґрунту у рослинницьку продукцію [2].

Підсумком проведеного дослідження виступає комплексна агроекологічна оцінка ґрунтів області, яка була здійснена за допомогою бального методу на основі врахування показників умісту гумусу, вмісту рухомого фосфору і обмінного калію, кислотності та рівня забруднення цезієм-137. За даними показниками кожному району було присвоєно відповідну суму балів. Найкращий агроекологічний стан ґрунтів (станом на 2020 р.) мають райони південно-східної частини області (Прилуцький, Срібнянський, Варвинський), найгірший – райони північної частини (Ріпкинський, Семенівський, Корюківський, Чернігівський, Козелецький).

Отже, інтенсивне розорювання земель, недостатньо обґрунтовані агрохімічні та меліоративні заходи, порушення системи сівозмін, функціонування в межах Чернігівщини промислових, комунальних, транспортних підприємств з відсутністю екологічно безпечних циклів виробництва негативно вплинули на агроекологічний стан ґрунту. Істотний негативний екологічний відбиток залишила аварія на ЧАЕС. Зараз, на жаль, війна завдала і продовжує завдавати величезної шкоди людям і всьому довкіллю. Наслідки цієї війни можна буде після її завершення.

Список використаних джерел:

1. Барановська О. В., Барановський М. О. Геоекологічний аналіз і оцінка території Чернігівської області // Фізична географія та

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області
геоморфологія. К.: ДП «Прінт-Сервіс», 2021. Вип. 1-3 (105-107),
С. 18-24.

2. Барановський М. О., Барановська О. В. Радіаційне забруднення території Чернігівської області: особливості, динаміка та наслідки. // Фізична географія та геоморфологія. ДП «Прінт-Сервіс», 2016). Вип. 3 (83), С. 48 – 54.

3. Гавій В. М., Мирон І. В. Сучасний стан забруднення ґрунтів Чернігівської області важкими металами // Всеукраїнська конференція «Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання»: Тези доповідей. Ніжин, 22-23 лютого 2012 р. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя. 2012. С. 212 с.

4. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Чернігівській області за 2021 р. // [Департамент екології та природних ресурсів Чернігівської обласної державної адміністрації](#). Чернігів, 2022 р. 253 с.

5. Періодична доповідь про стан ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення України за результатами Х туру (2011–2015 рр.) агрохімічного обстеження земель. К.: Державна установа «Інститут охорони ґрунтів України», 2020. 208 с.

6. Сардак І. П., Приходько А. М., Глибовець І. О., Хмарна С. О., Шабанова І. І. Динаміка радіаційної ситуації в Чернігівській області // Сучасні екологічні проблеми Українського Полісся та суміжних територій (до 30-ї річниці аварії на ЧАЕС) : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (20-22 квітня 2016 року). Ніжин, 2016. С. 58-61.

Глушко Денис

Зміни структури посівних площ у Чернігівській області під впливом кліматичних чинників

*Ніжинський державний університет Імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
denyshlushko0642@ukr.net*

Зміна структури посівних площ виступає одним із головних проявів трансформаційних процесів, що відбуваються в аграрному виробництві України під впливом змін клімату. Істотна зміна структури посівних площ відбулась й у Чернігівській області, що свідчить про трансформацію агрокліматичних умов цього регіону та є важливим індикатором зміни його сільськогосподарської спеціалізації. З метою визначення перспектив подальшої трансформації аграрного сектора

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

області, прогнозування майбутніх змін її сільськогосподарської спеціалізації, було досліджено трансформаційні процеси, які відбувались у структурі посівних площ регіону в останні роки.

Як базовий період для дослідження було обрано проміжок часу з 2010 по 2021 роки включно. В процесі дослідження було проаналізовано динаміку посівних площ семи найбільш поширених у регіоні сільськогосподарських культур, визначено їх структуру. Інформація про посівні площі обраних для аналізу сільськогосподарських культур була отримана у Державній службі статистики України. Аналіз динаміки зміни посівних площ проводився за допомогою табличного процесора Microsoft Excel.

Результати дослідження. У період з 2011 по 2021 рр. загальна площа, виділена під урожай сільськогосподарських культур зросла на 33,5 % – з 1013,2 тис. га у 2010 році до 1353,5 тис. га у 2021 році. Впродовж зазначеного періоду лідером за площею посівів залишалась кукурудза, під якою у 2010 році було зайнято 211,7 тис. га, що становило майже 21 % від загальної площі посівів в області. За 2010-2021 роки посівні площі цієї культури збільшились у понад 2,5 рази й у 2021 році склали 568,9 тис. га. Це становить 42 % від загальної площі посівів сільськогосподарських культур на Чернігівщині. Особливо активно зростання посівних площ кукурудзи відбувалось у періоди з 2010 по 2012 рр. та з 2018 по 2021 рр. Зважаючи на це можна відзначити, що найшвидше зростання посівних площ кукурудзи відбувалося у періоди особливо активної трансформації термічного режиму Чернігівщини, що передусім проявлялася у зростанні теплозабезпеченості цього регіону.

Посівні площі пшениці впродовж розглянутого періоду змінилися не істотно. У 2010 році під пшеницею було зайнято 181,3 тис. га (17,9 % від загальної площі посівів), а у 2021 році – 187,7 тис. га (13,9 % від площі посівів). Якщо на початку базового періоду пшениця посідала друге місце за площею посівів, то в кінці перемістилась на третє місце, поступившись другою позицією соняшнику, що в першу чергу пояснюється різким збільшенням посівних площ останнього. Значні зміни відбувались у структурі посівів різних видів пшениці. Впродовж 2010 – 2021 років простежувалась тенденція до значного скорочення площі посівів ярої пшениці: якщо у 2010 році на неї припадало 13,5 % усіх посівів пшениці, то у 2021 р. – лише 6 %. При цьому посівні площі озимої пшениці мають тенденцію до незначного зростання.

Істотне збільшення теплозабезпеченості території Чернігівської області призвело до різкого збільшення площі посівів соняшнику. За дванадцятирічний період вона зросла у шість разів – з 39,3 тис. га у 2010 р. до 237 тис. га у 2021 р. Якщо у 2010 році на соняшник

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

припадало лише 3,9 % посівних площ області, то у 2021 частка посівів цієї культури складала вже 17,5 %. Таким чином, за дванадцять років за площею посівів соняшник перемістився з шостого місця на друге, а його частка зросла майже у 4,5 рази. Ще однією культурою, для якої було характерне істотне зростання посівних площ, є соя. Площа посівів під нею впродовж 2010-2021 рр. збільшилась з 23,4 до 38,8 тис. га, а частка – з 2,3% до 2,9%. Слід зазначити, що збільшення площі посівів сої зумовлено переважно економічними чинниками, зокрема високою рентабельністю її виробництва [1].

Аналізуючи динаміку зміни посівних площ різних сільськогосподарських культур на Чернігівщині можна виявити сталу тенденцію до зменшення посівних площ зернових, які не належать до групи посухостійких і теплолюбних культур. При цьому найбільшого скорочення зазнали площі посівів ярих зернових. Так, посівні площі ярого ячменю, на які припадає понад 90 % усіх посівів ячменю, впродовж 2010-2021 рр. зменшились утричі. Якщо у 2010 році посіви ярого ячменю становили 61,8 тис. га або 6,1 % від загальної площі земель, виділених під урожай сільськогосподарських культур, то у 2021 р. – лише 19,6 тис. га або 1,4 % від загальної площі посівів.

Ще однією культурою, що належить до зернових і характеризується істотним скороченням виділених під неї посівних площ, є гречка. Динаміка зміни площі земель, виділених під гречку, характеризується добре вираженою циклічністю, в основному зумовленою коливанням закупівельних цін. Утім загальна тенденція полягає у значному скороченні площі посівів цієї культури. Впродовж 2010-2021 рр. посівні площі під гречкою зменшились з 16,6 до 7,1 тис. га, а їх частка від загальної площі посівів в області впала з 1,6 % до 0,5 %. Зменшення площі посівів гречки в основному спричинено проблемами зі збутом на зовнішніх ринках і низькою рентабельністю її виробництва [2].

Зазнали скорочення й посівні площі під овочевими культурами. Однією з них є картопля, що традиційно активно вирощувалась у зоні Полісся, зокрема й у Чернігівській області. У динаміці посівів картоплі можна виявити тенденцію до поступового їх скорочення, в результаті чого впродовж базового періоду зайняті картоплею посівні площі скоротилися з 83,6 до 71,6 тис. га, а частка картоплі у загальній структурі посівних площ зменшилась з 8,3 % до 5,3 %. Основною причиною скорочення посівних площ під картоплею дослідники називають погіршення агрокліматичних умов для вирощування цієї культури [3].

Ще однією овочевою культурою, посіви якої зазнали скорочення, є цукровий буряк. Впродовж 2010-2021 рр. площі посівів під цукровим буряком скоротилися майже утричі – з 16,4 до 5,6 тис. га, а частка

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області цукрового буряку у загальній площі посівів знизилась з 1,5 % у 2010 р. до 0,4 % у 2021 році. Скорочення площі посівів цукрового буряку пояснюється не лише погіршенням агрокліматичних умов для вирощування цієї культури, а й економічними чинниками, зокрема переорієнтацією цукрової промисловості на виробництво цукру з цукрової тростини [4].

Отже, дослідивши динаміку зміни посівних площ основних сільськогосподарських культур можна зробити наступні висновки. Впродовж 2010-2021 рр. на Чернігівщині відбулося скорочення посівних площ під традиційними для зони Полісся сільськогосподарськими культурами. Одночасно спостерігалось швидке збільшення площі посівів теплолюбних і посухостійких культур, насамперед кукурудзи та соняшнику. Завдяки цьому в останні роки вони посідають перші місця за площею насаджень. Скорочення площі посівів низки традиційних для регіону сільськогосподарських культур було спричинене не тільки погодно-кліматичними, а й економічними чинниками, такими як коливання закупівельних цін та зниження рентабельності виробництва.

Список використаних джерел:

1. Світовий ринок сої та місце України у ньому. URL: <https://msu.edu.ua/library/wp-content/uploads/2019/02/prykklady-oformlennja-bibliohrafichnoho-opysu-zhidno-dstu-8302.pdf> (дата звернення: 30.01.2023).
2. Ринок гречки: прогнози, оцінки та тренди. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichnyi-hektar/item/22744-rynok-hrechky-prohnozy-otsinky-ta-trendy.html> (дата звернення: 30.01.2023).
3. Зміни клімату: яке майбутнє вирощування картоплі в Україні. URL: <https://agreview.com/content/zminy-klimatu-yake-maybutnye-vyroshchuvannya-kartopli-v-ukrayini/> (дата звернення: 31.01.2023).
4. Маслак О. М., Ільченко О. В. Економіка цукрових буряків в Україні / Пропозиція. 2015. URL: <https://propozitsiya.com/ua/ekonomika-cukrovih-buryakiv-v-ukrayini> (дата звернення: 31.01.2023).

Екологічні наслідки воєнних дій в Чернігівській області

*Департамент екології та природних ресурсів
Чернігівської обласної державної адміністрації,
м. Чернігів, Україна
valeriya.golub.9@gmail.com*

Із усіх видів людської діяльності війна найгірше впливає на довкілля: з одного боку військові дії негативно позначаються на навколишньому середовищі, а з іншого – ресурси, що йдуть на війну, могли б витратитися на збереження довкілля або на ресурсоефективні технології. Тому за умов активних бойових дій слід розрізнати прямі і непрямі впливи, а також втрачені можливості.

Рух важкої техніки, будівництво фортифікаційних споруд і бойові дії пошкоджують ґрунтовий покрив. Це призводить до деградації рослинного покриву та посилює вітрову та водну ерозії.

Забруднення ґрунтів паливно-мастильними матеріалами та іншими нафтопродуктами відбувається унаслідок руху та пошкоджень сухопутної військової техніки. У ґрунтах, просочених паливно-мастильними матеріалами, знижується водопроникність, витісняється кисень, порушуються біохімічні та мікробіологічні процеси. Внаслідок цього погіршується водний, повітряний режими та колообіг поживних речовин, порушується кореневе живлення рослин, гальмується їх ріст і розвиток, що спричиняє загибель.

Під час детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук: чадний газ (CO), вуглекислий газ (CO₂), водяна пара (H₂O), бурий газ (NO), закис азоту (N₂O), діоксид азоту (NO₂), формальдегід (CH₂O), пари ціанистої кислоти (HCN), азот (N₂), а також велика кількість токсичної органіки, окислюються навколишні ґрунти, деревина, дернина, конструкції.

Під час вибуху всі речовини проходять повне окиснення, а продукти хімічної реакції вивільнюються в атмосферу. Основні з них – вуглекислий газ і водяна пара – не є токсичними, але шкідливі в контексті зміни клімату, оскільки обидва є парниковими газами. В атмосфері оксиди сірки та азоту можуть спричинити кислотні дощі, які змінюють рН ґрунту та викликають опіки рослин, до яких особливо чутливі хвойні. Кислотні дощі мають негативний вплив і на організм людини, інших ссавців та птахів, впливаючи на стан слизових тканин та органів дихання.

Металеві уламки снарядів, що потрапляють у довкілля, також не є безпечними та цілковито інертними. Чавун із домішками сталі є найбільш поширеним матеріалом для виробництва оболонки боєприпасів та містить у своєму складі не тільки стандартні залізо та

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області вуглець, а й сірку та мідь. Ці речовини потрапляють до ґрунту і можуть мігрувати до ґрунтових вод і в результаті потрапляти до харчових ланцюгів, впливаючи і на тварин, і на людей.

У менших масштабах (але з більшою різноманітністю впливів) джерелом забруднення є також згорілі танки, транспортні засоби, збиті літаки та інші залишки бойових дій.

Однією з найактуальніших проблем Чернігівської області є поводження з відходами руйнації.

Ще до проведення воєнних дій, питання поводження з відходами на території Чернігівської області було доволі болісним. Та в нинішніх реаліях воно постало перед нами ще гостріше. Актуальними є питання щодо поводження з відходами згорілого транспорту, а також з відходами, які утворились під час руйнувань будівель та споруд внаслідок збройної агресії РФ.

Відходи руйнації можуть містити різні компоненти, включаючи як будівельні, так і побутові. Також там можуть міститися небезпечні відходи, такі як люмінесцентні лампи та азбестовмісні матеріали. Постає питання як правильно прибрати завали та утилізувати різні відходи.

Для врегулювання вищезазначеного питання прийнята Постанова Кабінету Міністрів України №1073 від 27 вересня 2022 року.

Найперше – це первинне розчищення територій. За можливості визначити групи матеріалів, які можуть бути використані повторно, а які не підлягають переробці й потребують утилізації.

Наступний етап – транспортування відходів від руйнувань від місця утворення до об'єктів поводження з відходами або місць тимчасового зберігання.

Третій етап передбачає розчищення та прибирання.

Відходи від руйнування розміщуються на місцях тимчасового зберігання або на інших об'єктах поводження з відходами з подальшим обробленням, знешкодженням (у разі потреби) та утилізацією. Відходи, що не можуть бути утилізовані та використані повторно, підлягають захороненню на сміттєзвалищах.

Наразі постало питання перенавантаження наявних сміттєзвалищ, бо більшість відходів від руйнації в громадах Чернігівської області були вивезені на паспортизовані місця видалення відходів без належного сортування та обліку, що пов'язано з пізнім прийняттям вищезгаданої постанови.

У Чернігівській області станом на 2023 рік вже є 493 паспортизовані сміттєзвалища, на яких можливе розміщення відходів від руйнацій.

Зокрема, Державною екологічною інспекцією у Чернігівській області, станом на 15.09.2022, зафіксовано 90 випадків негативного впливу наслідків збройної агресії на атмосферне повітря та землю, на загальну суму 14 544 494 021, 74 грн.

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

Під час неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій, довікллю завдано шкоди на 5 614 497 059,93 грн.

Шкода, завдана землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану у регіоні становить 8 929 996 961,81 грн.

Загалом в Чернігівській області внаслідок авіа нальотів, артобстрілів та бойових дій було пошкоджено щонайменше 830 об'єктів цивільної інфраструктури та цивільних будівель.

Після війни ми будемо пожинати плоди бойових дій – руйнування екосистем, забруднення ґрунтів, зменшення біорізноманіття, зростання кількості шкідників у лісах. Крім того, відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів. Також є ризик невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей, адже війна – це внесок у зміну клімату, а відновлення країни неминуче буде супроводжуватись значними викидами парникових газів.

Оскільки очікується значне хімічне забруднення ґрунтів та вод, важливо після війни подбати про ефективну систему моніторингу стану довкілля. Яка б дозволила зафіксувати реальний об'єм завданої шкоди довкіллю та дозволила вжити найефективніших заходів, щоб уникнути подальшого погіршення ситуації та щоб відновити екосистеми до безпечного стану – і для людини, і для дикої природи.

Зараз є дуже важливою активність Міндовкілля, громадянського суспільства та екологічного комітету Верховної Ради України, щоб уся шкода довкіллю була максимально зафіксована та у подальшому компенсована агресором.

Також важливо, щоб план відновлення України включав заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів із відбудови населених пунктів включати природорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату.

Список використаних джерел:

1. Білявський Г.О., Фурдуй Р.С., Костіков І.Ю. Основи екології: підручник. Київ, 2005. 408 с.

2. Про затвердження Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 р. № 1073.
[URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2022-%D0%BF#Text)

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

3. Реєстр збитків заподіяних внаслідок вторгнення російської федерації на територію Чернігівської області: матеріали надані Екологічною інспекцією в Чернігівській області.

Голуб Юлія

Природа і воєнні дії: вплив російсько-української війни на екологічний стан м. Чернігова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
jul_gymnast@ukr.net*

Людина є частиною природи. Якість і тривалість її життя залежить від стану компонентів навколишнього середовища. Воєнні дії призводять до знищення не лише життя населення, але й руйнування екосистем, що в найближчому майбутньому може негативно вплинути на існування всього живого на планеті. Майже 11 місяців повномасштабного вторгнення російських окупантів показали, що мінування територій, масштабні пожежі і викиди шкідливих речовин після обстрілів промислових та інших об'єктів призводять до серйозних екологічних наслідків і можуть становити загрозу навіть сусіднім країнам.

Чернігів – одне з міст України, яке відчуло наслідки рашистської агресії з перших днів війни. Місто розташоване на шляху до Києва, тому оборона Чернігова мала стратегічне значення для безпеки не лише регіону, а й усієї держави загалом. Близько місяця місто перебувало у блокаді, майже щоденно зазнавало потужних бомбардувань і обстрілів. Внаслідок нелюдських злочинів російської армії на території Чернігова були знищені житлові будинки, об'єкти критичної інфраструктури, промислові підприємства, втрачена техніка. Воєнні дії завдали шкоди навколишньому природному середовищу Чернігівської області, збитки від яких попередньо оцінили у 10 мільярдів гривень [2]. У самому обласному центрі найбільшої шкоди у результаті викидів забруднюючих речовин у довкілля було завдано внаслідок засмічення земельної ділянки через руйнування будинків на вулицях Івана Богуна і В'ячеслава Чорновола (збитки оцінюють попередньо у 1,7 мільярди гривень) (Рис.1-2), а також через пожежу на нафтобазі, що розташована у південно-західній частині міста (близько 1,1 мільярда гривень) [5]. Через приліт снаряду на територію підприємства відбулося загоряння резервуару з 5 т пального, пожежу ліквідували кілька днів.

Детонація ракет, артилерійських снарядів і мін провокує утворення певних хімічних сполук, а саме: чадного та вуглекислого газів, діоксиду азоту, формальдегіду тощо. Також утворюється токсична органіка і відбувається окислення ґрунтів, деревини і конструкцій [4]. Токсичні

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

елементи оксид сірки і азоту, що потрапляють в атмосферу можуть бути причиною утворення кислотних дощів, які в свою чергу, змінюють кислотність ґрунтів, провокують опіки слизових тканин та органів дихання живих організмів. Влучання снарядів у промислові об'єкти створює великі ризики для довкілля.

*Рис. 1 Будинок на вул. В'ячеслава
Чорновола, який зазнав
бомбардування 3 березня 2022 року.
Фото 9.06.2022*

*Рис. 2 Будинок на вул. В'ячеслава
Чорновола, який зазнав авіаудару
3 березня 2022 року. Фото 9.06.2022*

Внаслідок горіння нафтобази, як це було у Чернігові на підприємстві «Комбінат Айстра», в атмосферне повітря потрапляють шкідливі речовини, які згодом осідають на поверхні ґрунту. Джерелом забруднення навколишнього середовища є також знищена військова техніка. На околицях Чернігова та у найближчих селах було ліквідовано колони російських танків, автомобілі з паливом, боєприпасами і озброєнням, артилерійські системи. Домішки металів можуть забруднювати ґрунтові і підземні води, а окислення металу через потрапляння техніки у водойми є причиною забруднення річкової та озерної води [4].

Авіаційні обстріли та удари завдали шкоди об'єктам водопостачання та порушили роботу очисних устаткувань КП «Чернігівводоканал». Під час спроби російських військ захопити місто було скинуто 8 авіабомб на мережу підприємства, до того ж одна з них прямо влучила у циркуляційний комплекс. Ворог пошкодив насосні станції, резервуари з водою, труби, а також замінував свердловини. Наслідком цих дій і руйнувань стала відсутність централізованого водопостачання у середині березня, вихід з ладу спорядження, що очищає воду для населення, а Чернігів опинився на межі гуманітарної катастрофи.

Артилерійський обстріл гіпермаркету «Епіцентр» у перші дні повномасштабного вторгнення спричинив пожежу, у результаті якої

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

згоріли тисячі тон полімерних матеріалів. Екологічні злочини було зафіксовано також у лісовому секторі. Поблизу Чернігова і у самому місті є не лише пошкоджені чи зруйновані дерева і лісова підстилка, а й спостерігається мінне забруднення [3]. Загалом близько 2-3 мільйонів гектарів лісу України зазнали чи зазнають впливу воєнних дій, які розпочала росія. Одним із найбільш постраждалих регіонів є Чернігівська область з орієнтовною цифрою у 400 тисяч гектарів [1]. У межах лісової зони зафіксовані ракети та нерозірвані боєприпаси. Для сучасних та майбутніх поколінь українців вони становитимуть потенційну загрозу протягом тривалого часу. Окрім того, російські загарбники знищують цінні лісові масиви, використовуючи деревину для облаштування бойових захисних споруд, створення інфраструктурних об'єктів, а також для приготування їжі та обігріву.

Активні бойові дії у межах Чернігова тривали до початку квітня 2022 року. Одразу після звільнення міста почалася робота над відновленням пошкодженої інфраструктури і будинків та заміною повністю зруйнованих устаткувань на підприємствах. Досвід світових міст, які пережили воєнні події свідчить про необхідність планування подальшого розвитку і відбудови ще під час війни. З червня 2022 року у Чернігові почала працювати група, що займається створенням Концепції розвитку міста. Одним із векторів роботи є екологічний потенціал, що включає: продовження озеленення міста, очищення водоєм, впровадження екологічних технологій, екологічне виховання та екологічну свідомість жителів Чернігова.

Повністю оцінити наслідки впливу російсько-української війни на природне середовище наразі складно через відсутність достатньої кількості інформації або необхідність її публічного замовчування, а також через продовження бойових дій на території країни, в тому числі у межах Чернігівщини. Війна триває і шкода, яку отримує довкілля з кожним днем зростає. Чим тривалішою виявиться російська агресія, тим більше екологічних проблем з'являтиметься в українців та населення всієї планети.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Всесвітнього фонду природи WWF-Україна [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://wwf.ua/our-work/forest/>

2. Офіційний сайт Департаменту екології та природних ресурсів Чернігівської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://eco.cg.gov.ua/index.php?id=15770&tp=12&d=21&m=6&y=2022#>

3. Офіційний сайт Державного підприємства «Чернігівське лісове господарство» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://chernigivlisgosp.com.ua/novini/novina/article/mi-tochno-vtratili-na-desjatk-milioniv-dolariv-golovnij-lisivnik-chernigivshchini-pro-stan-lisozagot.html>

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

4. Офіційний сайт Центру екологічних ініціатив «Екодія» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html>

5. Офіційний сайт Чернігівської обласної військової адміністрації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=456783&tp=page>

Остапчук Валентина

Сучасні особливості лісових пожеж на Чернігівщині

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
ostval8@ukr.net*

Глобальні кліматичні зміни зумовлюють необхідність адаптації до їхніх наслідків на всіх рівнях – від глобального до регіонального та місцевого. Такі наслідки можуть бути як прямими, так і опосередкованими, що значно ускладнює розв'язання зазначеної проблеми. Зміни кліматичних показників, а разом з тим і погодних умов, значно впливають не лише на господарську діяльність, а й на стан і збереженість довкілля, зокрема, лісів.

Однією з найгостріших загроз для лісів Чернігівщини й України загалом є посилення пожежної небезпеки і зростання кількості та масштабності лісових пожеж (особливо у хвойних лісах), безпосередньо пов'язане зі зміною сучасних погодно-кліматичних умов. При цьому, існують такі очікувані прояви впливу зміни клімату як зниження життєздатності лісів, їх стійкості до шкідників і хвороб, збільшення інтенсивності всихання лісів, які опосередковано збільшуватимуть вразливість лісів до пожеж [7].

Про загострення даної проблеми в Україні та світі свідчать великі лісові пожежі, зокрема дві пожежі в Чорнобильській зоні відчуження, які в 2015 р. охопили загальну площу близько 14,9 тис. га [5], а також катастрофічні пожежі у 2016–2018, 2020 рр. в Австралії, Греції, Іспанії, Каліфорнії, Німеччині, Португалії, Швеції, росії.

Протягом останніх десятиліть в Україні відмічається стійка тенденція до суттєвого збільшення кількості масштабних лісових пожеж та їх площі, що значною мірою зумовлено зміною клімату. Дослідження динаміки пожеж протягом 1981-2010 рр., проведене в УкрГМІ ДСНС і НАН України, показало, що річна кількість лісових пожеж в країні зросла у 2,6 рази [2]. Встановлено що підвищення температури повітря, яке супроводжується дефіцитом вологи, негативно впливає на лісові масиви, особливо на ріст дерев, збільшення їхньої захворюваності і призводить до всихання лісів, що значною мірою впливає на зростання пожежної небезпеки. На підвищення ймовірності виникнення лісових пожеж впливає також збільшення тривалості теплового періоду та зростання грозової

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області активності [1; 2], практична відсутність сталого снігового покриву, зниження рівнів ґрунтових вод.

На сьогодні найповнішими джерелами даних про лісові пожежі є інформація Державної служби статистики України, ДСНС України, Державного агентства лісових ресурсів України. Проте наявні статистичні дані не завжди об'єктивно відображають реальну ситуацію, що ускладнює як дослідження даної проблеми, так і здатність відповідних служб швидко реагувати на зміну пожежної небезпеки [5].

Згідно з даними Державної служби статистики України, на території лісового фонду країни упродовж 1990–2017 рр. виникло 106,8 тис. пожеж загальною площею 139,2 тис. га. Середня, за 28 років, площа однієї пожежі становила 1,3 га. За цей період пожежами пошкоджено 4,7 млн м³ деревини на корені або 170 тис. м³ щорічно.

Безпрецедентним за площею лісових пожеж в Україні став 2020 рік, протягом якого через аномально спекотну погоду пожежами було пройдено майже 75 тис. га лісів.

Свої корективи у пожежну ситуацію в країні внесла війна, підступно розпочата росією. За даними Державного агентства лісових ресурсів України, лише за період з 24 лютого по 6 квітня 2022 року в Україні пожежами охоплено більше 40 тис. га територій лісового фонду, при цьому близько 10,5 тис. га припало на Чорнобильський біосферний заповідник. Дуже постраждали від пожеж ліси Херсонської області – понад 4,5 тис. га. Оперативну щомісячну інформацію щодо кількості і площі лісових пожеж з початку повномасштабної агресії надає у своїх бюлетенях EFFIS — Європейська інформаційна система про лісові пожежі, яка підтримує служби, відповідальні за захист лісів від пожеж у ЄС та сусідніх країнах. Від початку війни фахівці EFFIS (JRC, Copernicus) зголосилися надавати відповідну інформацію (FWI та ISI), яка стосується оцінювання рівня пожежної небезпеки [6].

Упродовж останніх років найбільша площа лісових пожеж в області була у 2020 році. 2021 року, за сприятливих метеорологічних умов, виникло 25 лісових пожеж на загальній площі 17,77 га (рис. 1).

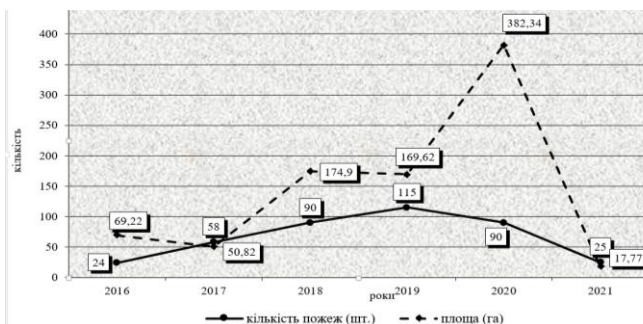

Рис. 1. Динаміка лісових пожеж у Чернігівській обл., 2016-2021 рр. [3]

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

У 2022 р., лише з 24 лютого по 6 квітня, в Чернігівській області за сприятливих погодних умов внаслідок воєнних дій згоріло 239 га лісу.

Ступінь гостроти пожежної ситуації в регіонах України збільшується з північного заходу на південний схід [2]. Така відмінність пояснюється пірологічною характеристикою рослинності, кліматичними показниками та чисельністю населення [5]. Чернігівська область характеризується середнім ступенем гостроти.

Лісовий фонд Чернігівської області – 740,2 тис. га, в тому числі вкриті лісом землі займають 659,9 тис. га та нараховує 56 лісокористувачів. Середня лісистість території області складає 20,9 % і за останні 20 років зростає на 0,6 %. У розрізі районів лісистість різнилась від 37-41 % (Новгород-Сіверський, Корюківський райони), до 8-11 % (Прилуцький район). У видовому складі лісів області переважають сосна, дуб, ялина, береза, осика, вільха, липа, клен [3; 4].

Пожежна безпека власне лісових насаджень визначається комплексом пірологічних характеристик (деревний вид, вік, походження, структура, тип лісорослинних умов тощо), за якими визначають клас природної пожежної небезпеки насаджень (КППН). Середній державний показник КППН становить 2,8, в Чернігівській області – 2,6. Найвищими значеннями середнього КППН характеризуються ліси Українського Полісся, де розташовані найбільші площі соснових лісів. Ліси Чернігівщини дещо менше пожежонебезпечні, порівняно з лісами інших поліських областей – найбільша частка (34,3%) припадає на II клас. Частка найбільш небезпечних у пожежному відношенні лісів з I класом пожежної небезпеки складає 19,4% лісового фонду (24 % від площі лісів державних підприємств Чернігівського обласного УЛМГ).

Кліматичний моніторинг здійснюється на основі аналізу показників пожежної небезпеки за умовами погоди (КПН Нестерова, PORT, FWI, ISI та ін.) та пірологічних характеристик клімату (показники термічного і вітрового режиму, особливостей зволоження тощо).

В УкрГМІ ДСНС і НАН України проведено комплексну оцінку природної пожежної небезпеки, що включає оцінку її напруженості та класу пожежної небезпеки за регіональними шкалами [2]. Для Поліського району оперативного реагування ДСНС України, до якого входить Чернігівська область, пожежонебезпечний сезон триває майже 9 місяців (266–271 днів). Кількість днів із високою та надзвичайною пожежною небезпекою коливається в межах 118-121 день, тобто 56 % тривалості пожежонебезпечного періоду, який має дві фази (рис. 2). З квітня по червень у районі спостерігається близько 60% пожеж, які охоплюють майже 70% площі пожеж за пожежонебезпечний період.

За прогнозами, на території України слід очікувати негативних змін погодних умов із погляду пожежної небезпеки: підвищення температури повітря, зміщення сезонів, зростання тривалості вегетаційного і пожежонебезпечного періодів, зростання

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області повторюваності та інтенсивності хвиль тепла і стихійних гідрометеорологічних явищ, зміну водних ресурсів місцевого стоку [1].

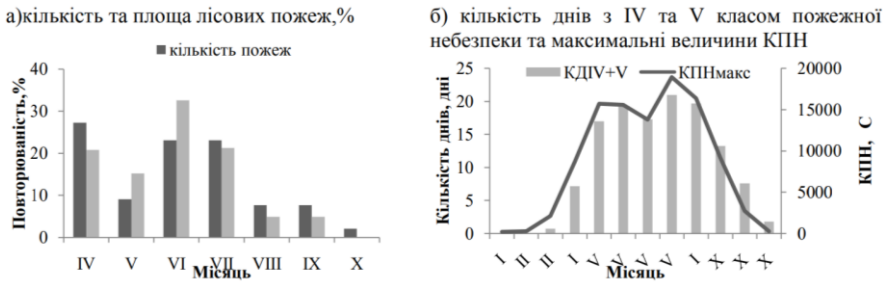

Рис. 2. Сезонний розподіл кількості і площі лісових пожеж (%), кількості днів з високою та надзвичайною пожежною небезпечкою за умовами погоди та максимальної за добу величини КПН у Поліському районі оперативного реагування ДСНС України [2]

В контексті зниження стійкості лісів до хвороб і шкідників, їх висихання, непередбачуваних змін клімату, коли ситуація з пожежами тільки погіршуватиметься, Україні доцільно удосконалювати систему моніторингу і прогнозування пожеж, переходити на засади інтегрованої охорони лісів від пожеж [1; 5].

Провідні країни світу розробили і впроваджують концепцію інтегрованої системи управління пожежами, зміст якої полягає у поєднанні традиційних методів запобігання та гасіння пожеж із залученням до вирішення цієї проблеми населення, місцевих органів влади та неурядових організацій з використанням нових технологій та чітких принципів і цілей лісопожежної політики [5].

Список використаних джерел:

1. Балабух В.О., Зібцев С.В. Вплив зміни клімату на кількість та площу лісових пожеж України. Український гідрометеорологічний журнал. 2016. № 18. С. 54–77.

2. Балабух В. О. Розроблення системи моніторингу та прогнозування метеорологічних умов, що визначають природну пожежну небезпеку в Україні : Звіт про НДР [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ndr.dsns.gov.ua/wp-content/uploads/delightful-downloads/2020/02/Заключний-звіт-НДР-4_15.pdf

3. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Чернігівській області за 2021 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://eco.cg.gov.ua/index.php?id=15801&tp=1&pg>

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

4. Департамент екології та природних ресурсів Чернігівської ОДА.
URL: <https://eco.cg.gov.ua/>

5. Зібцев С. В., Сошенський О. М., Корень В. А. Багаторічна динаміка лісових пожеж в Україні. Vol. 10, № 3, 2019 «UKRAINIAN JOURNAL OF FOREST AND WOOD SCIENCE». С. 27-40.

6. Служба управління надзвичайними ситуаціями Copernicus URL: <https://www.copernicus.eu/en/european-forest-fire-information-system>

7. Уразливість лісів України до зміни клімату [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://mepr.gov.ua/files/docs/Zmina_klimaty/2020/APD%202019%20Climate%20change%20adaptation%20in%20forestry_UA.pdf.

Філоненко Юрій, Заєць Олександр

Особливості руслових процесів та форм руслового рельєфу долини р. Десна в межах остерської ТГ Чернігівського району

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,

м. Ніжин, Україна

filontnkojurij@gmail.com

tarasmedvid25@gmail.com

В долині Десни у межах Остерської територіальної громади активний прояв має ряд руслових процесів, які значною мірою визначають особливості її поверхні.

Так, на ділянці долини річки Десна від с. Рудня до м Остер, головним чином в результаті мандрування, сформувалася сегментно-гривиста заплава з середньою шириною близько 8 км. Відстань від правого берега водотоку до бровки схилу першої надзапlavної тераси становить тут 1,2-1,5 км, відповідні ж показники для лівого берега суттєво відрізняються і досягають відстані 5-7,7 км. Різниця висот між бровкою схилу правого берега та урізом води досягає 2-3 м, тоді як лівий берег значно пологіший. Таку конфігурацію заплави зумовлює правобічне зміщення меандрового поясу. Рельєф заплави представлений переважно флювіальною морфоскульптурою. Найбільш поширеними його формами є пасма, складені піщано-мулистими відкладами (рис. 1). Вони мають середню довжину 100-300 м, а їх ширина коливається від 1 до 2,5 м. Висота цих утворень становить здебільшого 50-85 см. Вони мають досить щільний рослинний покрив (верба, вільха, горобина, осока, різнотрав'я), який сприяє накопиченню органічних відкладів на їх схилах.

Русло Десни від с. Рудня до м Остер знаходиться в процесі вільного мандрування. Коефіцієнт його звивистості має показник 2,03. Вигини русла тут переважно сегментної форми. Поблизу с. Білики

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області спостерігаються синусоїдальні меандри, що свідчить про незавершеність процесу меандрування на цій ділянці річки. Плеса тут розділені перекатами, які розташовані під кутом $30-35^\circ$ відносно напрямку русла і мають довжину 95-135 м. На північно-західній околиці

с. Білики, біля вигнутого правого берега водного потоку, відбувається процес акумуляції піщаних наносів, зумовлений діяльністю циркуляційних течій. Дрібноуламковий матеріал, який надходить із зони ерозії, що розташовується за 30-45 м вище від вершини меандру, накопичується на відмілині біля правого берега, утворюючи піщану косу. Більша її частина знаходиться під водою у вигляді бару продовгуватої клиноподібної форми, який у період межені виходить на денну поверхню (рис. 2). Довжина коси становить 187 м, а її ширина досягає 41 м. Поверхня коси ускладнена піщаними хвилями та ригелями довжиною 5-15 м. Вони мають висоту декілька см, а їх круті схили обернені в бік заплави. Характерною особливістю цієї коси є майже повна відсутність будь-якого рослинного покриву. Даний факт створює передумови для поступового руху цього масиву наносів вниз за течією.

Рис. 1. Заплавні пасма, відокремлені міжпасмовими зниженнями (околиця с. Рудня)

З-поміж ерозійних форм рельєфу правого берега річки найбільш поширеними є ерозійні уступи та обвали, що виникають внаслідок взаємодії руйнівної сили потоку та гравітації. Уступи часто мають хвилеподібні обриси, глибина їх врізання в берег становить 3-5 см. У випадку їх нашарування утворюються каскади, конфігурація яких дозволяє відслідковувати періодичність зміни рівня води у водоймі.

Рис. 2. Масив відкладів в межах русла Десни (с. Білики).

За 1,6 км нижче за течією від с. Білики, нами виявлено обвал, що утворився на вершині вигину русла внаслідок розмивання берега (висота до 1.7 м) потоку. Його карниз виступає над майже прямовисним схилом на 15-20 см.

По лівому краю високої заплави, на західній околиці с. Білики протікає р. Гнилуша. Це старе русло Десни довжиною близько 5 км. У період межені мілководні ділянки Гнилуші пересихають. Вода зберігається лише у широких старицях. Вигини русла Гнилуші та пасм її заплави майже ідентичні з подібними формами рельєфу високої заплави Десни.

На ділянці долини Десни біля м Остер сформувалася одностороння паралельно-гривиста заплава. В її межах від с. Короп'є до с. Поліське нами було досліджено 13 озер-стариць. Більшість з них мають дугоподібну форму, чітко окреслені контури берегів та значну глибину. Площа найбільшого з них (озеро Солонецьке), становить близько 5 га.

У межах цієї частини заплави Десни багато також мілководних озер та перезволожених ділянок, які виникли внаслідок затоплення міжпасмових улоговин під час повені. В більшості своїй вони мають серпоподібну форму. Чергуючись із заплавленими гривами, що виникли внаслідок меандрування потоку, дані форми рельєфу утворюють сегменти паралельно-гривистої заплави. Довжина окремих з них становить близько 400 м, ширина не перевищує 1-3 м, а глибина - 1 м. Піщано-мулисті пасма, вкриті верболозом та трав'янистою рослинністю (переважно осокою та тонконогом), подекуди мають довжину 450-470 м. Їх висота рідко досягає 1,2 м, а ширина не перевищує 5 м. Круті схили (35-38°) пасм спрямовані в бік корінного берега, а пологі (4-6°) – в напрямку головного русла. Це викликано насунанням піщано-мулистих відкладів на пологий берег внаслідок транспортуючої діяльності водотоку [2, 3].

Нижче за течією від м Остер русло Десни має коефіцієнт звивистості 2,1. Більшість його вигинів тут омегоподібної форми. Спостерігається багато піщаних кос різного розміру, а на відстані 1,5 км нижче за течією від м Остер, в результаті накопичення алювію, утворився острів краплеподібної форми (рис. 3). Його довжина становить 487 м, а ширина – 68 м. Знаходячись у зоні акумуляції наносів, у місці вигину меандру, він переміщується вниз за течією на 15-20 см/рік. На поверхні заплави тут представлені численні, переважно мілководні й сильно замулені, озера-стариці і окремі, вкриті трав'янистою рослинністю, піщані пасма висотою до 40-50 см.

На відстані 3,2 км нижче за течією від м. Остер у Десну впадає її ліва притока - річка Остер. Внаслідок збільшення витрат води в гирлі Десни сформувалася глибоководна ділянка, яка простягається на 380 м вниз за течією, формуючи зону інтенсивної ерозії під лівим берегом. Враховуючи середню швидкість горизонтального зміщення русла в нижній течії Десни (10-30 см/рік), можна припустити, що прорив шийки меандру та утворення стариці в місці впадіння Остра відбувся 2-2,5 тис. років тому. Однією з причин цього було збільшення об'єму води в Десні внаслідок надходження водної маси з Остра.

Рис. 3. Острів на р. Десна (неподалік м. Остер)

Це також вплинуло на формування низки, приурочених до лівого берега русла, ерозійних форм рельєфу - обвалів, уступів, круч та кліфів. Середня висота берега в цьому місці становить 1,5-2 м. Подекуди тут зустрічаються кручі висотою 3 м, які мають урвисті схили крутизною 60-85°. Їх кліфи часто виступають над схилом на 15-25 см. Це зумовлено різницею механічного складу порід, якими складений берег. Так, піщані та супіщані відклади розмиваються або осипаються,

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області а задерновані суглинкові верхні шари ґрунту зберігають свою цілісність.

На відстані близько 130 м від місця впадіння Остра в Десну нами виявлено обвальний схил крутизною 55-75°, висотою до 3 м і довжиною 34 м. Вимивання порід спричинило тут повалення великої кількості дерев, більшість з яких залишаються під берегом, знижуючи транспортувальну здатність потоку.

Необхідно відзначити також, що під дією водного потоку, особливо у весняно-літній період, на схилах формуються досить численні східцеподібні уступи висотою кілька, а іноді 10 і більше см (рис. 4). Їх утворення часто збігається в часі з періодами випадання дощів [1].

На 200 м нижче за течією (південніше гирла Остра), під правим берегом Десни, сформувався острів серпоподібної форми, складений піщано-мулистим алювієм. Він простягається на 174 м, а його ширина становить 28 м. Від правого берега річки цей острів відокремлений протокою завширшки 4 м. У протоці має місце інтенсивне накопичення алювію, тому існує велика ймовірність, що за короткий період часу, острів перетвориться на півострів і стане частиною заплави. Такий висновок можна зробити, спираючись на результати спостережень, завдяки яким було встановлено, що ширина піщаної коси зросла тут за період з квітня по жовтень 2022 року на 0,4 м і на такий же показник звузилась протока.

Рис. 4. Східцеподібний уступ на березі р. Десна (околиця м Остер)

Загалом же можна стверджувати, що найбільш поширеними русловими процесами в долині Десни у межах дослідженої території є вільне мандрування, бічна та глибинна ерозія і акумуляція. З-поміж акумулятивних форм руслового рельєфу повсюдного поширення набули тут заплавні пасма та гриви, переكاتи, плеса, відмілини,

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області рифелі, піщані коси та острови. Найпоширенішими ерозійними формами рельєфу є ерозійні уступи, круч та улоговини.

Список використаних джерел:

1. Геологія Чернігівської області. URL: [⟩ wiki](https://uk.wikipedia.org/wiki/) (дата звернення: 15.06.2021)
2. Ободовський О.Г. Гідролого-екологічна оцінка руслових процесів (на прикладі річок України). К.: Ніка-Центр, 2001. 274 с.
3. Ободовський О.Г. Регіональний гідролого-екологічний аналіз руслових процесів: дис д-ра геогр. наук: 11.00.07 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 393.

Чернігівський обласний центр з гідрометеорології

Зміни кліматичних показників на території Чернігівської області за останні роки

*Чернігівський обласний центр з гідрометеорології
м. Чернігів, Україна,
pgdchernigiv@meteo.gov.ua*

На сьогодні всі регіони планети відчувають помітні кліматичні зміни і Чернігівщина не виняток.

За даними спостережень, які проводяться Чернігівським обласним центром з гідрометеорології, на семи метеорологічних станціях та дев'яти гідрологічних постах в останнє десятиліття виявляється чітка тенденція до підвищення середньорічної температури повітря, головним чином, за рахунок зимових місяців.

Так, середньорічна температура повітря за 2012-2021 рр. склала 8,6°C, що на 0,7°C вище за середні багаторічні значення (1991-2020 рр.), а у порівнянні з повоєнним періодом спостережень (1944-2021 рр.) цей показник вищий на 1,5°C. Найтеплішими виявилися 2019 та 2020 рр., коли річна температура перевищувала норму відповідно на 1,5-1,9°C. В розрізі місяців року найбільші відхилення від норми в бік збільшення температури спостерігаються в грудні (1,3°C), листопаді (1,1°C), березні та червні (1,0°C). Такий температурний режим еквівалентний зміщенню кліматичних зон на 200-300 км на північ, тобто на даний час погодні умови північних районів області такі ж, які були 30-40 років тому в південних районах.

Середня температура найхолоднішого місяця року (січень) вище норми на 0,2°C, а найтеплішого місяця (липень) цей показник становить 0,3°C, але в окремі роки температура повітря помітно відхиляється від цих величин.

Перекрыто абсолютні максимуми температури повітря – у квітні 2012 року (30,1°C), вересні 2015 року (36,4°C) та червні 2021 року (37,9°C).

Підвищення середніх температур у холодний період року спричиняє зменшення ймовірності тривалих холодних періодів, але при цьому не зменшується ймовірність короточасних сильних похолодань. Зниження температури повітря в січні-лютому до позначок 20°C морозу та нижче спостерігається майже щорічно, винятком став 2020 рік, коли мінімальна температура становила 5,7°C та 10,8°C морозу відповідно.

В той же час, у літній період зростає ймовірність підвищення температур повітря 30°C і вище. Якщо за багаторічними даними протягом літнього періоду кількість днів з температурою 30°C і вище по області становила в середньому 10 днів, то за останні 10 років вона збільшилася до 19 днів.

Тривалість безморозного періоду, коли середньодобова температура повітря вище 0°C, збільшилась на 20 днів, а літнього періоду, коли середньо-добова температура перевищує 15°C – на 19 днів. В окремі роки ці показники ще вищі, так, у 2015 році безморозний період тривав 311 днів, в 2017 році – 317 днів при нормі 263 дні, а літній період у 2012 році – 135 днів, у 2018 році – 147 днів при нормі 103 дні.

Суттєво підвищились також суми ефективних температур, від яких залежить ріст і розвиток сільськогосподарських рослин. Так, сума ефективних температур вище +5° перевищила середній показник на 15% (2276°C проти 1978°C), а вище +15° – на 45% (567°C проти 390°C). А у 2018 році ці значення перевищили норму відповідно на 23% та 72% (2441°C та 670°).

Варто звернути увагу й на розподіл атмосферних опадів. Річна їх сума за останнє десятиріччя нижча за норму на 5%, а у порівнянні з повоевним періодом спостережень цей показник становить 6%, але в окремі місяці відхиляється від неї в той чи інший бік значно помітніше: якщо в січні та лютому спостерігається відповідно на 30 та 36% більше опадів, то в червні-липні на 37-41%, а в серпні та вересні на 42-44% менше норми. Збільшилася питома вага опадів зливого характеру, особливо в літній період. Зареєстровані максимальні місячні суми опадів саме о цій порі перевищують норму в 2,5-3 рази, причому значна частина їх випадає протягом 6-8 днів. Водночас спостерігаються й тривалі бездошові періоди. Так, вкрай посушливим був серпень 2015 р., коли по території області випало всього 2% місячної норми опадів.

Чернігівщина завдяки своєму географічному розташуванню та рівнинному рельєфу є однією з найбільш безпечних щодо поширення

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області природних стихійних явищ. В останні роки спостерігається помітне збільшення повторюваності небезпечних метеорологічних явищ, зокрема сильних злив, гроз, граду, посилення вітру .

Протягом останнього десятиріччя на Чернігівщині середня кількість днів з вітром швидкістю 12 м/с і більше становить 34, середня річна швидкість вітру становить 2,3 м/с. Часто фіксуються локальні шквальні посилення вітру до 20 м/с і більше, які зазвичай проходять досить вузькими смугами, але завдають значних збитків. 28 липня 2019 року вітер швидкістю 28 м/с зафіксований метеостанцією Семенівка.

Грозова діяльність над територією області спостерігається в середньому 31 день на рік, в окремі роки відмічаються грози в холодний період (березень і жовтень). В 2021 р. перший випадок граду спостерігався 17 травня на півночі області.

Зміна клімату суттєво позначається на гідрологічному режимі поверхневих вод. Протягом останнього десятиріччя на р. Десні біля м. Чернігова рівні води під час весняних повеней в середньому досягали позначки 445 см над нулем поста, що на 2,24 м нижче від цього показника за весь період спостережень. Ще більше відхилення мають показники витрати води – 571 куб. м/с при середньому значенні за багаторічний період 1720 куб. м/с, тобто менші на 67%. На р. Дніпро в межах області ці відхилення дещо нижчі, але лише через значно коротший ряд спостережень – з 1972 р., тоді як на р. Десні біля м. Чернігова спостереження ведуться з 1884 р.

Починаючи з 2015 р. для річок області стало характерним таке гідрологічне небезпечне явище, як маловоддя (гідрологічна посуха), коли середньомісячні витрати води становлять 20 % місячної норми і менше.

Стійка тенденція підвищення температури повітря зимового періоду зумовлює нестабільність процесу снігонакопичення, зменшення самих снігозапасів і тривалості залягання снігового покриву. Нестабільність температурного режиму взимку – на початку весни, збільшення кількості й тривалості зимових відлиг, більш ранні строки початку весняних процесів зумовлюють зменшення максимальних витрат/рівнів водопілля, а також початок водопілля у ранні і екстремально ранні строки (з кінця січня – початку лютого) та розвиток водопілля кількома хвилями. До того ж на тлі підвищеної зимової водності, нерідко формуються зимові паводки, які поступово переходять у фазу водопілля, межу яких визначити досить важко.

Зростає кількість водопіль з дуже повільною і переривчастою гілкою підйому та тривалим періодом формування максимумів.

Початок 2023 року характеризувався проникненням далеко на північ Чернігівщини аномально теплих повітряних мас. Було «побито» багато температурних рекордів. До прикладу, в м. Чернігові 1 січня

Кліматичні, екологічні та медико-географічні проблеми Чернігівської області

2023 року зафіксовано температуру повітря 12,1°C (перекрито максимум 2007 року – 7,2°C), 18 січня – 9,2°C тепла (останнє перевищення зафіксоване у 2007 році 8,0°C тепла).

Хвиля тепла спричинила утворення тало-дощового паводку: підвищення рівнів і різкі коливання рівнів води через затори криги. Вздовж Дніпра в межах Чернігівського району та деяких ділянках Десни та її приток спостерігається значне затоплення заплави – і це найбільший зимовий паводок за всі роки спостережень.

На думку фахівців глобальне потепління та інші довгострокові тенденції зміни клімату продовжаться і подібні активні хвилі тепла з півдня можуть почастишати. Залишається сподіватися, що людством будуть вжиті всі необхідні та дієві заходи і все ж таки вдасться призупинити прогресуюче підвищення температури земної поверхні та уникнути його ще більш негативних і незворотних наслідків.

**Соціально-демографічні
проблеми розвитку,
економічні втрати та
проблеми повоєнної
відбудови регіону**

Афоніна Олена, Кириченко Інна

Оцінка демографічної ситуації у Чернігівській області

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

afoninaolenan@gmail.com

kiricenkoinna6@gmail.com

Скорочення чисельності населення, порушення його відтворення, старіння населення – чинники, що характеризують демографічну ситуацію в країні. Погіршення демографічної ситуації в Україні збіглося у часі з кризою у політичній, соціальній та економічній сферах. Аналіз сучасної демографічної ситуації у регіональному розрізі, попри наявність загальних рис демографічного розвитку (передусім депопуляційного характеру народжуваності та низької тривалості життя), унеможливує проведення універсальної демографічної політики.

На Чернігівщині відсутня стабільна позитивна динаміка чисельності населення (табл. 1): за період з 2011 по 2021 рр. кількість мешканців зменшилась на 12,4% (121,5 тис осіб). Найвищі темпи скорочення чисельності населення спостерігалися у період з 2018 до 2021 рр. (на 1,5% або 14,5 тис осіб щорічно).

Табл. 1. Динаміка чисельності населення та чисельності жіночого населення Чернігівської області та м. Чернігів, тис осіб [1]

Роки	Чисельність населення Чернігівської області, тис осіб	Чисельність населення м. Чернігів, тис осіб	Чисельність жіночого населення Чернігівської області, тис осіб	Чисельність жіночого населення м. Чернігів, тис осіб
2011	1098,2	296,9	596,9	157,0
2012	1088,5	296,7	591,0	157,0
2013	1077,8	296,1	584,6	156,8
2014	1066,8	295,7	578,3	156,7
2015	1055,7	294,7	572,0	156,2
2016	1045,0	294,1	565,9	155,9
2017	1033,4	291,6	559,3	154,5
2018	1020,1	289,4	551,9	153,5
2019	1005,8	288,3	543,6	153,1
2020	991,3	286,9	535,7	152,6
2021	976,7	285,2	527,9	151,9

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Аналіз показників чисельності населення м. Чернігів змусив дійти неутішних висновків: за 11 років (2011–2021 рр.) вона знизилася на 4,1% (11,7 тис осіб). Найбільш виражене скорочення чисельності населення обласного центру спостерігалось у 2017 р. - населення зменшилось на 2,5 тис осіб, у 2018 р. – на 2,2 тис осіб, у 2021 р. – на 1,7 тис осіб, що пов'язано з політичними, соціальними та економічними змінами в країні.

Вивчення ґендерної структури населення демонструє переважання жіночого населення у Чернігівській області, причому питома вага жінок суттєво не змінилася і становила у 2011 р. 54,4%, у 2016 р. – 54,2%, у 2021 р. – 54,0%. У м. Чернігів відзначається зростання питомої ваги жінок у загальній чисельності населення (на 0,4% за досліджуваний період), при цьому їх кількість зменшилася на 5,1 тис осіб або 3,4%.

Значних змін зазнав віковий склад жіночого населення. Протягом досліджуваного періоду у групі осіб фертильного віку, до якої за критеріями ВООЗ належать жінки віком від 15 до 49 років, у Чернігівській області та м. Чернігів відзначається зниження їх кількості на 39,7 тис осіб (18,6%) та 9,7 тис осіб (14,2%) відповідно. Важливе значення має зниження чисельності дівчаток віком від 0 до 14 років у Чернігівській області на 3,9 тис осіб (6,1%) та незначне збільшення їх кількості у м. Чернігів – на 0,6 тис осіб (3,7%), оскільки саме ця група формує «репродуктивний потенціал».

З 2011 р. спостерігається зниження чисельності дівчат-підлітків віком 15-19 років у Чернігівській області на 7,2 тис осіб (37,2%), у м. Чернігів на 1,4 тис осіб (26,5%), що визначає несприятливе репродуктивне майбутнє.

Варто зазначити, що чим більшою є кількість осіб молодого віку, тим вищим є демографічний потенціал суспільства. У сучасних умовах вкрай від'ємного відтворення населення питання медико-соціального забезпечення щодо збереження здоров'я дівчат-підлітків мають бути пріоритетними з точки зору профілактичного впливу з метою зміцнення репродуктивного потенціалу регіону.

Однією з головних причин депопуляції населення є низька народжуваність, яка не забезпечує навіть простого заміщення батьківських поколінь поколіннями дітей. Протягом досліджуваного періоду у Чернігівській області спостерігалось зниження рівня народжуваності, а у 2021 р. цей показник досяг 5,5‰ (рис. 1). Максимальний показник рівня народжуваності зафіксовано у 2012 р. (9,4 ‰). Кількість народжених у Чернігівській області скорочується на 4,7% або 475,3 осіб щороку.

Аналіз рівня народжуваності м. Чернігів демонструє подібну тенденцію. Так, з 2011 до 2021 рр. відбулось зниження кількості народжених на 38,1%. Максимальний приріст показника народжуваності спостерігався у 2012 р. (9,3 ‰). Мінімальний приріст

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

зафіксовано у 2021 р. (5,9 ‰). З кожним роком показник народжуваності у Чернігові зменшувався на 103,9 осіб.

Таким чином, аналіз рівня народжуваності дозволяє стверджувати, що протягом останніх 11 років простежується негативна динаміка. Така ситуація свідчить про те, що сім'ї здебільшого не готові скоригувати власну репродуктивну поведінку у бік збільшення кількості дітей у зв'язку із погіршенням умов їх життєдіяльності.

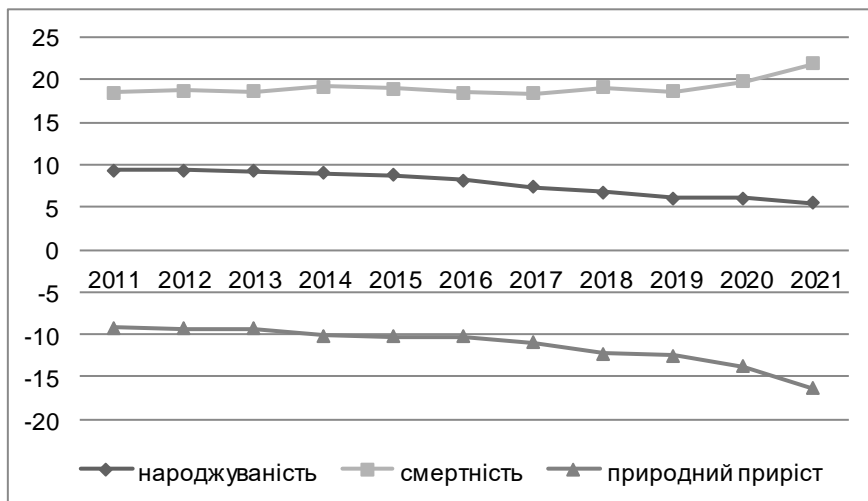

Рис. 1. Динаміка показників народжуваності, смертності та природного приросту у Чернігівській області, ‰ [1]

Одним з найважливіших демографічних показників є смертність населення. Висока смертність – одна з головних проблем досягнення демографічної безпеки у Чернігівській області. З 2011 до 2021 рр. показники смертності населення збільшилися (з 18,5‰ у 2011 р. до 21,9 випадків смерті на 1000 осіб населення у 2021 р.) (рис. 1). За період 2015-2017 рр. показники смертності зберігалися на одному рівні (18,5-18,7 ‰). Зниження показників смертності населення фіксувалося з 2014 до 2018 рр. (з 19,2 ‰ до 18,4 ‰). У 2018 р., 2020-2021 рр. відбулось збільшення коефіцієнта загальної смертності населення до рівня 19,1; 19,8; 21,9‰ відповідно. Кількість померлих на Чернігівщині збільшувалася на 0,7% або 109,6 осіб щороку.

Аналіз показника смертності м. Чернігів демонструє тенденцію до її збільшення. Так, з 2011 до 2021 рр. кількість померлих збільшилась на 37,6%. Максимальний показник смертності спостерігався у 2021 р. (15,9 ‰). Мінімальний - зафіксований у 2011 р. (11,1‰). З кожним роком смертність у м. Чернігів зростала на 123,8 осіб.

Вплив на народжуваність має і сімейний стан. Ці параметри знаходяться на стику демографічних та соціально-економічних причин,

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

оскільки шлюбні та репродуктивні відносини регулюються чинниками соціально-психологічного, поведінкового та культурного характеру. З 2011 до 2021 рр. фіксується зниження кількості актів укладання шлюбу на 70,4%, з 2013 по 2015 рр. ситуація змінилася у бік збільшення кількості зареєстрованих шлюбів. Проте за період 2019-2021 рр. спостерігається зменшення кількості зареєстрованих шлюбів на 14,4% (табл.2).

Табл. 2. Динаміка кількості зареєстрованих шлюбів та зареєстрованих розірвань шлюбів у Чернігівській області [1]

Роки	Кількість зареєстрованих шлюбів, од	Кількість зареєстрованих розірвань шлюбів, од	Кількість зареєстрованих розірвань шлюбів/1000 зареєстрованих шлюбів, од
2011	7686	4059	528
2012	5538	3791	685
2013	6321	3613	572
2014	6835	3236	473
2015	7221	3291	456
2016	5115	3306	646
2017	5647	3158	559
2018	5028	4789	952
2019	5161	3760	729
2020	3693	3040	823
2021	4511	3007	667

Як показав аналіз, демографічна ситуація на Чернігівщині залишається катастрофічною. Протягом досліджуваного періоду фіксується зниження рівня народжуваності та збільшення рівня смертності населення. Вивчення ґендерної структури населення показало переважання жіночого населення, причому кількість жінок фертильного віку (15–49 років) знизилася на 18,6%. Також спостерігалось зниження кількості дівчаток віком 0–14 років та жінок молодого репродуктивного віку (15–19 років), що програмує зниження відтворення населення у майбутньому. При аналізі соціальних факторів, що впливають на народжуваність, виявлено зниження кількості зареєстрованих шлюбів у Чернігівській області. Цей чинник має негативний вплив на відношення сучасної молоді до інституту сім'ї.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Головного управління статистики у Чернігівській області: веб-сайт. URL: <http://www.chernigivstat.gov.ua> (дата звернення: 12.01.2023).

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Гавриш Тетяна, Ярош Ярослава

Місцева економіка в умовах війни

*Виконавчий комітет Ніжинської міської ради Чернігівської області,
місто Ніжин, Україна
nizhyneconomika@gmail.com*

24 лютого 2022 року розвиток Ніжинської територіальної громади, як і держави загалом, був перерваний повномасштабним вторгненням російської федерації.

У перші години вторгнення було здійснено ракетний обстріл Ніжинського аеродрому, внаслідок чого було повністю зруйновано командний пункт, де дислокується авіаційний загін Державної служби з надзвичайних ситуацій. Далі – місяць нещадних ракетно-бомбових ударів, обстріл системами залпового вогню “Ураган”, “Град”, “Кинджал”, які зруйнували або пошкодили 25 багатоповерхових та понад 60 приватних будинків, 2 школи, дитячий садочок, котельні, міське кладовище, а з акваторії Чорного моря було випущено ракету, яка знищила одне з підприємств міста. Однак, завдяки збройним силам України, сформованому батальйону Територіальної оборони і Добровольчому батальйону самооборони, окупантам дали відсіч, та не підпустили ворога не тільки у наше місто, а й перешкодили його просування до столиці нашої держави – Київ. Маючи розвинену логістичну мережу та склади, Ніжин став хабом з надання гуманітарної допомоги для всієї області та центром прийому внутрішньо переміщених осіб з населених пунктів України, де проходять активні бойові дії.

Однією з економічних проблем в умовах воєнного сьогодення є тенденція до зменшення обсягів вільних фінансових ресурсів та недостатній рівень внутрішніх заощаджень, що є наслідком збільшення фінансування витрат на Збройні Сили України, в руках яких сьогодні знаходиться доля нашої держави.

Така ситуація призводить до обмеження можливостей для динамічного розвитку економіки виключно на основі внутрішніх інвестиційних ресурсів. Таким чином, залучення більшого обсягу інвестицій, міжнародної матеріально-технічної допомоги, що є необхідними для забезпечення сталого розвитку Ніжинської ТГ, їх залучення в реальний сектор економіки та підвищення таким чином рівня життя громадян і задоволення їх потреб є актуальною проблемою як в період війни з агресором, так і в період повоєнного відновлення.

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Необхідно зазначити дії місцевої влади що працювала у 2022 році з:

1. Розширення мережі партнерських та побратимських зв'язків міста Ніжина з муніципалітетами іноземних країн.

Місто Ніжин має підписані угоди про співробітництво з наступними територіально-адміністративними одиницями іноземних держав: м. Свідниця (Польща), м. Яніна (Греція), м. Преїлі (Латвія). Підписані декларації про співпрацю з м. Дембиця (Республіка Польща) та меморандуми про наміри щодо співпраці з муніципалітетом Вахтебеке (Королівство Бельгія), містом Олькуш (Республіка Польща), м. Іматра (Фінляндія).

Протягом 2022 року від міст-побратимів наша громада отримала: продукти харчування для незахищених верст населення в тому числі дітей, технічні засоби (генератори, електростанції, обігрівачі та ін.).

2. Співпраці та взаємодії з дипломатичними представництвами та консульськими установами іноземних держав.

28 січня 2022 р. до Ніжинської міської ради завітали представники Global Communities та програми DOBRE. Зокрема Global Communities представляв Джером Сігамані, старший директор організації та Наталія Сафронова – регіональний координатор Програми DOBRE у Чернігівській області. Основною метою візиту було знайомство з Ніжинською громадою та пропозиція долучитися до реалізації щорічних проектів Global Communities.

23 червня 2022 р. Ніжин відвідав Надзвичайний та Повноважний Посол Франції в Україні Етьєн де Понсен та радник з питань культури та співробітництва, директор Французького інституту Олів'є Жако. Мета зустрічі – залучення французьких партнерів до відновлення пошкоджених під час активних бойових дій об'єктів інфраструктури, налагодження більш тісних зв'язків.

12 вересня 2022 р. проведена онлайн зустріч з Надзвичайним та повноважним Послом України у Фінляндії пані Ольгою Дібровою. За результатами зустрічі підготовлена та надіслана презентація міста для зацікавлення потенційних партнерських міст у Фінляндії у співпраці з Ніжинською ТГ.

3. Пошуку міжнародних фінансових організацій задля залучення додаткового фінансування та консультативних послуг у громаду.

Отримано допомогу від:

- Програми "U-LEAD з Європою»;
- Project HOPE (USA) при партнерстві ГО «Інфекційний контроль в Україні» (Infection Control in Ukraine/ Інфекційний контроль в Україні);
- німецької компанії "Ruricher Hilfswerk-OST e.V.";
- проєкту Представництва Європейського Союзу в Україні «Pivnich: UA»;

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

- Фонду міжнародної солідарності республіки Польщі в Україні;
- проекту «Міцні регіони-Спеціальна програма підтримки України» (GIZ).

Позитивне сприйняття Ніжинської міської територіальної громади міжнародними організаціями, іншими державами та громадянами є фактором, який безпосередньо впливає на інвестиційну привабливість та розвиток Ніжинської ТГ, що у подальшому сприяє розв'язанню внутрішніх соціально-економічних проблем, зокрема через залучення зовнішніх ресурсів, у тому числі коштів міжнародної технічної допомоги та іноземних інвестицій.

Промисловість. В результаті активних бойових дій на околиці міста пошкодження майна зазнали 4 підприємства: ПрАТ «Ніжинський цегельний завод», ТОВ «Оборонні технології», ТОВ «Баришівська зернова компанія», ТОВ «Комплекс Подоланка» та 11 фізичних осіб-підприємців.

Наразі переважна більшість суб'єктів господарювання відновили роботу, продовжують забезпечувати наповнення бюджету громади та часткову зайнятість працездатного населення але більшість запрацювала далеко не на повну потужність.

Так, зменшили обсяги виробництва майже всі основні виробники машинобудівної галузі. Тільки з серпня 2022 року почав частково відновлювати свою роботу ПрАТ «Завод «Ніжинсільмаш».

Підприємство ПрАТ «Ніжинський цегельний завод» забезпечує виробництво цегли, але в умовах воєнного стану виникла проблема з реалізацією продукції. Підприємство призупиняє діяльність та звільняє працівників.

Як позитивне, слід зазначити, що всі підприємства залишили виробничі потужності в місті.

Найбільше наше підприємство ПрАТ «Ніжинський жиркомбінат», навіть в умовах воєнного стану нарощує обсяги виробництва. З них 93% продукції йде на експорт.

Незважаючи на економічні труднощі, після відходу окупаційних військ, розпочало роботу товариство з обмеженою відповідальністю «Ніжинський пивзавод». На підприємстві виробляється 6 сортів крафтового пива під торговою маркою «НежатинаNyvaBrewery». Наразі на заводі створено 5 робочих місць. Потужність підприємства - 2 тони на добу.

Стабільно забезпечували населення хлібом навіть в активний період проведення бойових дій ТОВ «НіжинХліб» та ТОВ «Ніжинський хлібобулочний комбінат».

Малий бізнес залишається вагомим складовим економічного розвитку громади.

Кількість малих підприємств, що сплачують всі платежі, нараховує 161 підприємство, середніх – 18 підприємств. Серед представників

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

бізнес кіл домінуючі позиції займають фізичні особи-підприємці – 3468 осіб.

У перші місці війни переважна більшість підприємців призупинили свою діяльність. Однак, і в особливих умовах, суб'єкти господарювання Ніжинської територіальної громади не тільки поступово повертаються до роботи, а і розпочали новий бізнес.

При опитуванні представників бізнес структур Ніжинської територіальної громади було виділено чи не найгострішу проблему - відсутність або нестача фахових працівників. Відтак, залучаючи суб'єктів господарювання до участі в урядових програмах, однією з причин їх відмови від участі в таких програмах є неможливість віднайти фахових працівників. Крім того, відчувається дефіцит фахівців і у діючому бізнесі, оскільки працівники активно долучилися до лав Збройних Сил України.

Важливою допомогою для бізнесу є робота Бізнес хабу, працівник якого налагоджує співпрацю з бізнесом, організовує навчальні зустрічі для бізнесу, залучає до вебінарів, інформує про грантові програми та можливості, зміни в законодавстві, проводить анкетування. Протягом 2022 року в Бізнес хабі понад 100 учасників було залучено до заходів за темами: «є Питання - буде й відповідь», «Урядова програма єРобота: як отримати грант від держави».

Співробітником Бізнес хабу протягом року надано допомогу у написанні 14 бізнес-планів та поданні заявок на отримання грантів. За період дії урядової програми «єРобота» протягом 2022 року, 9 заявок суб'єктів господарювання Ніжинської територіальної громади пройшли відбір та отримали грантову допомогу у розмірі 250 тис. грн. Отже чекаємо на відкриття нових об'єктів торгівлі, послуг, а також відкриття 3 нових підприємств та 18 нових робочих місць.

На засіданнях Ради підприємців, яка створена при Ніжинській міській раді, розглядаються проблемні питання представників бізнес спільноти громади, колективно виносяться пропозиції до органів влади різного рівня. Слід зазначити, що на найближчому засіданні міської ради буде розглянутий проект рішення щодо затвердження нового складу Ради підприємців. Через введення воєнного стану на території України розгляд даного проекту рішення було призупинено.

Проте, члени Ради підприємців активно залучались до опитування щодо отримання технічної допомоги, участі у вебінарах для отримання грантів, співпраці щодо проблемних питань в господарській та господарській діяльності.

На завершальному етапі робота по актуалізації «Стратегії розвитку Ніжинської територіальної громади на 2023-2027 роки», прийняття якої дасть можливість нашій громаді залучити нових партнерів та міжнародну підтримку, об'єднати зусилля для повоєнного відновлення громади.

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Моргацький Владислав¹, Решетняк В'ячеслав²

Диспропорції просторового розвитку Чернігівщини: геодемографічний аспект

*¹Львівський національний університет імені Івана Франка, м.
Львів, Україна*

vladyslav.morhatskyi@lnu.edu.ua

*²Харківський національний університет імені Василя Каразіна, м.
Харків, Україна*

ха12749584@student.karazin.ua

Просторовий розвиток – це якісні зміни властивостей простору внаслідок перетворювальної діяльності спільнот під впливом природних, соціально-економічних, демографічних, культурних процесів, а також реалізованих управлінських рішень. Демографічна складова вкрай важлива в аналізі просторового розвитку громад і територій, адже саме кількісні показники населення, його щільність і відповідна концентрація людського капіталу безпосередньо позначається на функціонуванні адміністративно-територіальних одиниць. Такі дослідження актуальні для Чернігівської області через об'єктивну перманенту складності геодемографічної ситуації та тенденцій протягом останніх декількох десятиліть. Воєнна інтервенція росії в Україну територією Чернігівщини, місячна окупація деяких ареалів безпосередньо відобразилась на демографічних змінах за рахунок руйнувань цивільних будівель, об'єктів критичної інфраструктури, вбивств місцевого населення тощо і спровокованої цим вимушені внутрішньої / зовнішньої міграції.

Реформа децентралізації та зміни адміністративно-територіального устрою, звичайно, докорінно не вплинула на загальні тенденції геодемографічної ситуації в регіоні, однак зміна територіальних меж та отримання суб'єктності громадами ще більш ґрунтовніше дозволяє констатувати диспропорції у просторовому розвитку Чернігівської області. Станом на 2021 рік основні демографічні параметри регіону виглядали таким чином (рис. 1)

На початку 2021 року співвідношення населення у межах районів досить нерівномірне. Найбільша кількість жителів зосереджена у Чернігівському – 451 430 осіб (46,2%), далі у два рази менше значення у Ніжинському – 220 640 осіб (22,6%) та істотно менше у Прилуцькому – 152 632 осіб (15,6%), Корюківському – 88 329 жителів (9%) та Новгород-Сіверському – 63 670 осіб (6,5%) районах. У трьох найбільших територіальних громадах регіону: Чернігівській

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

(285 234 осіб), Ніжинській (67 806 жителів) та Прилуцькій (52 553 осіб) проживає більше 40% населення області.

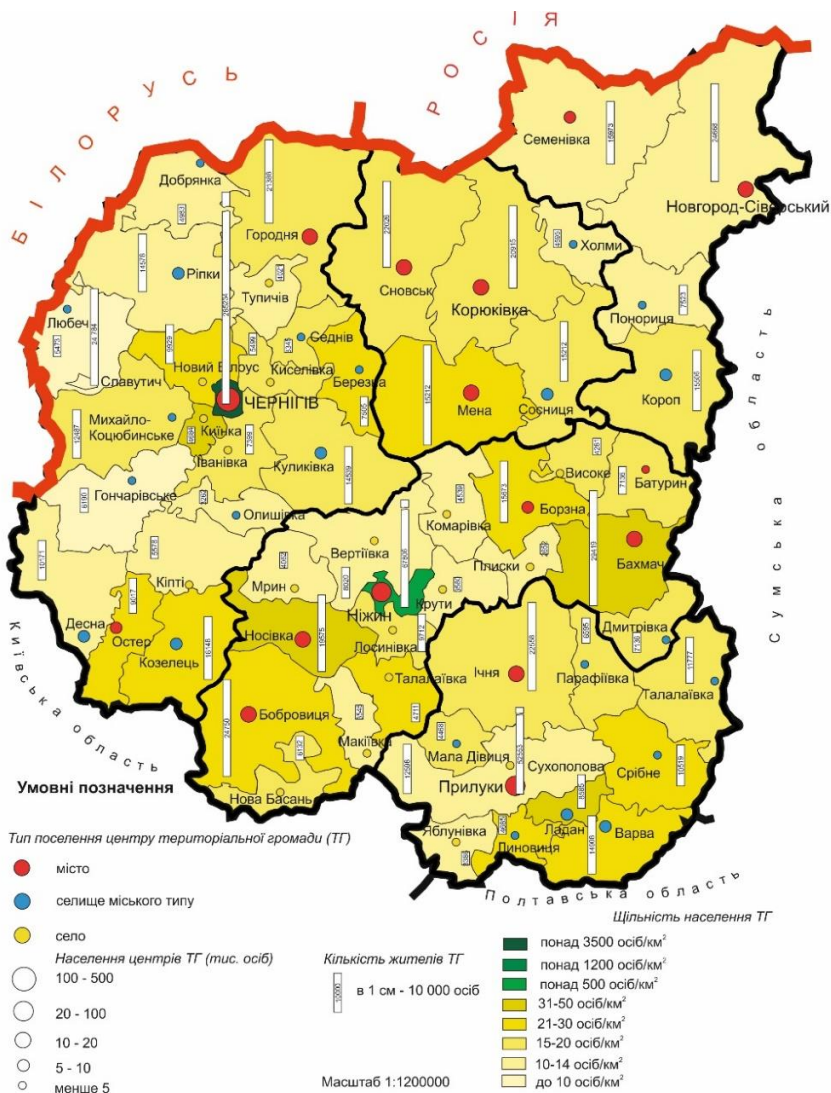

Рис. 1. Геодемографічна ситуація у Чернігівській області у 2021 році (побудовано авторами за даними [3])

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Вони і виступають центрами демогеографічної системи Чернігівщини. Важливими субцентрами залишаються адміністративні поселення територіальних громад: Бахмацької (29 914 осіб), Менської (25 581 жителів), Новгород-Сіверської (24 688 мешканців), Корюківської (20 915 осіб). Геодемографічна структура формувалась ще з кінця 1950-х років, де зазначені центри соціально-економічної активності набували свою роль і утримують відповідний статус до теперішнього часу. Від'ємні показники природного руху населення наприкінці 1970-х років та поступове збільшення значення механічного руху на початку XXI століття перетворили Чернігівщину у регіон з найгіршими тенденціями демографічного відтворення. Якщо наприкінці 1950-х. населення області складало 3,8% від загальноукраїнського показника, то на початку 2020-х років лише 2,3% [1,2].

На сучасному етапі трансформація адміністративно-територіального устрою з утворенням 57 територіальних громад ще більше засвідчила внутрішні демографічні диспропорції у просторовому розвитку Чернігівської області. Зокрема, населення північних територіальних громад мають середню щільність населення по регіону лише за рахунок міського населення (Городнянська, Сновська чи Корюківська громади). Ще більш складніша ситуація у північно-східних (Семенівська, Новгород-Сіверська, Понорицька, Холминська) та північно-західних (Добрянська, Ріпкинська, Тупичівська та Любецька) територіальних громадах. Багато поселень (крім адміністративних) можуть нараховувати лише декілька сотень, а іноді всього лише десятки жителів. У північно-західних частково негативну тенденцію дещо нівелює місто Славутич – анклав у межах Любецької громади, що адміністративно відноситься до Вишгородського району Київщини, адже виступає активним субцентром соціально-економічної активності цієї частини області. Прикордонне положення більшості з них послаблює демографічну складову регіональної безпеки Чернігівщини через об'єктивно не просто бар'єрну функцію державного кордону. Українсько-білоруський та українсько-російський кордон перетворюється на фронтір. Чіткий обрис інтенсивної депопуляції формує «серединний пояс» сільських і селищних громад: від Деснянської зі сходу області до Плисківської на заході з малою кількістю та низькою щільністю жителів. Причиною утворення «поясу» є: наявність військових полігонів, значних болотистих чи лісистих територій та відсутність місць прикладання праці. Цікаві геодемографічні особливості характерні для найбільших міст області. Специфіка полягає лише в тому, що громади навколо Чернігова за рахунок приміського положення мають кращі соціально-економічні параметри, а територіальні об'єднання навколо Ніжина, Прилук чи

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Новгород-Сіверського, навпаки, демографічно «потерпають», адже багато жителів відповідних громад часто мігрують до їх центрів. Навколо них залишаються поселення із відчутно нижчою кількістю населення, ніж це було півстоліття тому.

З початком воєнних дій та у період окупації на території Чернігівщини у березі 2022 року почався інтенсивний перебіг вимушених міграційних процесів. За даними деяких реєстрів громад, які не зазнали безпосередніх боїв кількість жителів на їх території збільшувалась у 2-3 рази. Багато хто не повернувся додому, зокрема ті, хто втратив житло, або мешкали у безпосередній близькості до українсько-російського кордону. Економічний розвиток регіону не матиме інтенсивності навіть після завершення війни, адже полягає не просто у відбудові житла чи різних типів інфраструктури, але й у змістовному покращенні якості людського капіталу та реальної праці щодо збалансування демогеографічної системи. Тому актуалізується потреба у прийнятті, реалізації стратегічних рішень за підтримки як державних органів влади, так і міжнародних донорських суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. Барановська О. В., Барановський М. О., Смаль В. В., Смаль І.В. Чернігівщина: природа, населення, господарство (комплексне географічне дослідження): монографія. – Ніжин: Наука-сервіс, 2000. – 180 с.
2. Крашеніннікова А. А. Територіальна структура демогеографічної системи Чернігівської області // Географія та туризм. 2012. Вип. 23. с. 216 – 223 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2012_23_36
3. Портал «Децентралізація в Україні» URL: <https://decentralization.gov.ua/>

Моргацький Владислав

До формування (не)спроможної освітньої мережі Куликівської селищної територіальної громади: суспільно-географічний аналіз

Львівський національний університет імені Івана Франка,

м. Львів, Україна

vladyslav.morhatskyi@lnu.edu.ua

Реформа децентралізації з її візією збільшення повноважень та фінансової самодостатності органів місцевого самоврядування змінила підхід щодо функціонування освітньої, культурної, соціальної та медичної сфери на локальному рівні. У цьому контексті

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

територіальні громади Чернігівщини стоять перед викликом між утриманням балансу видатків на підтримку інфраструктури та збільшенням капіталовкладень для покращення її стану

Дослідження освітньої сфери має чіткі просторові риси для суспільно-географічного аналізу. Стаття 8 «Забезпечення територіальної доступності» Закону України «Про повну загальну середню освіту» наголошує на доступності повної загальної середньої освіти здобувачам органами державної влади та місцевого самоврядування. Згідно документу: «Кожна дитина має право на здобуття початкової та базової середньої освіти у найбільш доступному та найближшому до місця її проживання закладі освіти». Різне трактування стейкхолдерами цього пункту дозволяє дещо спекулювати як проблемами чи критеріями оцінки якості освітніх послуг, так і аналізу мобільності до закладів, що їх надають [1]. Спробуємо розглянути цю проблему на прикладі Куликівської селищної територіальної громади Чернігівського району.

Питанням оптимізації функціонування закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) селищна рада розпочала у 2020 році. Фахівці розробили проєкт у вигляді «Плану оптимізації освітніх закладів Куликівської селищної територіальної громади на 2021-2023 роки» а згодом «Плану формування спроможної освітньої мережі на 2022-2024 рік» [3:4]. Їхня мотивація та межі впровадження виходили, насамперед, із бюджетних можливостей громади (на освіту у 2022 році закладалось 62% видатків), а також правових норм, що певною мірою були не чітко окреслені та дозволяли інтенсивніше використовувати управлінський механізм / «вертикальні зв'язки». Тому представлення проєкту плану мало широкий опір суб'єктів освітньої діяльності (вчителів, батьків, учнів, частини депутатського корпусу), які взагалі не були залучені до процесу його формування. Відбулось ігнорування партисипативних можливостей і стала очевидною повна відсутність розуміння важливості «горизонтальних зв'язків». Таким чином заклали умови до соціальної нестабільності в громаді через наявність лише адміністративного чинника та недостатньо принципової позиції у прийнятті рішень депутатським складом. Найскладнішим визнаємо кейс села Дроздівка, який мав резонанс на регіональному рівні, бо процес прозорості ліквідації ЗЗСО піддавали сумніву. Громадськість аргументувала докази невірності такого кроку, що призвело навіть до створення спеціальної депутатської комісії Чернігівської районної ради та профільної Чернігівської обласної державної адміністрації. На жаль, процес не завершився конструктивно, попри запровадження громадських слухань на початку 2022 року (як того вже вимагало законодавство). Рішення мало формальну мету довести dokonаний факт: ***врешті-решт єдиним ЗЗСО у громаді залишиться Куликівський ліцей***. Розробка плану, а не стратегії розвитку освітньої

сфери громади впливає на якість аналітики; не дозволяє збалансовано адаптувати зміни, які б мали виходити з принципу громадоцентричності, а не лише домінування централізованих управлінських процесів.

Із суспільно-географічної точки зору у публікації здійснимо спробу адаптувати неформальне зонування Куликівщини та аналіз наявної у поселеннях інфраструктури з позиції сталого просторового розвитку громад. За майже сторічну історію краю чітко виділяється головний центр соціально-економічної активності (сміт Куликівка) та субцентри (села Горбове, Салтикова Дівиця, Вересоч та Орлівка) з дотичними до них поселеннями на основі повсякденної мобільності, отримання певних видів послуг тощо. Негативні тенденції у демографічному відтворенні, відтік людського капіталу, відсутність належної соціально-економічної активності (окрім розвитку сільського господарства та надання деяких послуг) потребують належної уваги до функціонування інфраструктури і збереження хоча б певного типу послуг у другорядних поселеннях. Так складається з освітньою сферою, адже не у центрі чи субцентрах Куликівщини школи ще у 1970-ті роки будувались з розрахунку на меншу кількість учнів. Вони мають нижчі витрати енергоносіїв (твердопаливні системи суттєво заощаджують кошти на утримання). Якісна освітня компонентна, при цьому, не є гіршою за рахунок наявності кваліфікованих кадрів. Крім того, важливо враховувати зручність повсякденної мобільності для здобувачів освітніх послуг та залишення хоча б мінімальної соціально-економічної активності поселень (в одному із сіл «закріплюємо» медичну сферу, в іншому освітню тощо). З урахуванням очевидних аргументів управлінців щодо витрат на освіту, якість послуг, потреби батьків та учнів, правової бази і об'єктивної потреби збалансування просторового розвитку пропонуємо сформуванню освітніх «кущів» на найближчі 8-10 років, де стабільно навчатимуться близько або більше ста учнів в умовах автономії (див. рис. 1).

Північно-східний освітній «кущ» зберігає ЗЗСО у селі Ковчин, де навчатимуться ще й діти із села Авдіївка. Тут є можливості для належного утримання інфраструктури, підтримки освітньої традиції та розвитку музейної справи. Північно-західний представлятиме заклад села Горбове, який обслуговуватиме ще і села Уборки, Глузди, Виблі, Вершинову і Бакланову Муравійки. Його наповненість складає більше 130-ти осіб. ЗЗСО має високі рейтинги щодо функціонування та якісні практики учнівського самоврядування. Питання формування об'єднаного північного «куща» актуалізується і, при належному партисипативному плануванні, має можливості для якісного рішення. Станом на 2021 рік утримання ковчинського закладу на 17% дешевше від горбівського. Центральний освітній «кущ» буде головним осередком здобуття дошкільної та загальної середньої освіти громади.

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Смт. Куликівка, при цьому, ще й надаватиме освітні послуги учням із сіл Пенязівка, Жуківка (заклад якого давно є філією куликівського), Салтикова Дівиця та Українське. У перспективі до нього долучаться всі учні старшої ланки територіальної громади. Матеріально-технічна база тут з кожним роком стає все більш досконалою, однак проєктна потужність закладу у 1000 осіб не відповідає дійсності (класи за наявності 25-ти і більше учнів стають некомфортними, а профільні кабінети просто трансформуються у звичайні класні кімнати). Південні освітні «кущі» - найбільш складні у функціонуванні. Згідно плану у південно-східній частині має лишитись вересоцький заклад освіти (його діяльність наступного навчального року потенційно стає менш очевидною). Субцентральною логіка з урахуванням кількості учнів, що здобувають освіту із самого села Вересоч, а також із Хибалівки, Кладьківки та старшокласників із Дрімайлівки не вирішує проблеми.

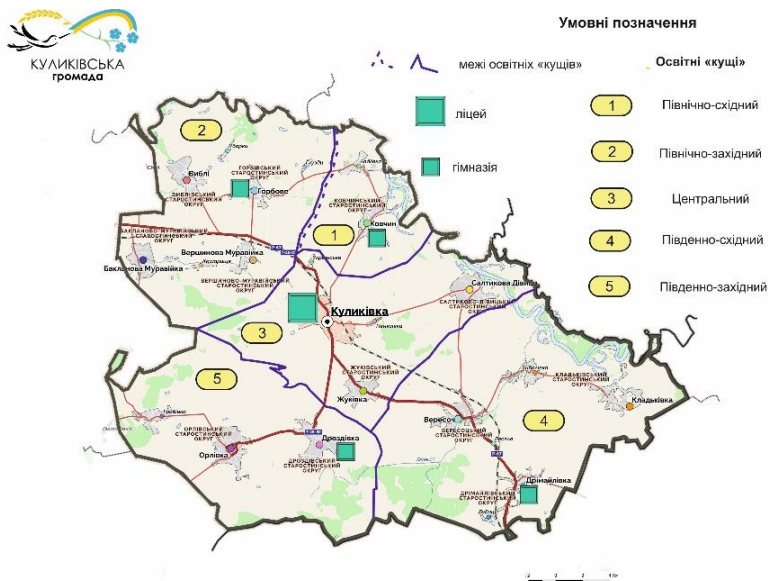

Рис. 1 Освітній простір Куликівської селищної територіальної громади

Проте виходячи із збалансованості отримання послуг / витрат саме дрімайлівська установа з меншою проєктною потужністю, прийнятною матеріально-технічною базою та найнижчими витратами на обслуговування могла б стати центром освітніх послуг цього «куща» (зберігши і заклад, і педагогічний колектив, і учнівське середовище). Південно-західний освітній «кущ» сегментований із об'єктивною та відповідною частиною громади навіть не мав умов для створення

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

через ліквідацію освітніх установ в села Дроздівка (2021 рік) та Орлівка (2022 рік). Хоча б залишення освітньої сфери за першим для сіл Дроздівка, Орлівка, Грабівка і Смолянка (яка залишається органічною частиною Куликівщини, а учні цього села до останнього навчалися в орлівській школі) могло бути прийнятним для всіх стейкхолдерів за тих же причин, що і попередніх закладів. Медичні послуги залишились би в Орлівці (у 2023 роках вони будуть майже повністю ліквідовані). Тобто такі управлінські рішення поглибили периферійність південно-західної частини Куликівщини.

Відсутність стратегічного підходу до функціонування громади, бажання не так у раціоналізації використання коштів, а економії, а ще й додавання реалій воєнного часу призводять до одного сценарію – **створення єдиного освітнього центру у Куликівці і ліквідацію дошкільної, шкільної та позашкільної діяльності в усіх поселеннях громади**. Як це відобразиться на якості освітніх послуг варто проаналізувати за декілька років, як і ухвалених рішень органом місцевого самоврядування та депутатським корпусом.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про повну загальну середню освіту» (Відомості Верховної Ради, 2020, № 31, ст. 226» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
2. Звіт про результати обговорень Плану формування спроможної освітньої мережі Куликівської селищної ради на 2022-2024 роки. URL: <https://kulykivska-gromada.gov.ua/news/1652796874/>
3. План оптимізації закладів освіти Куликівської селищної ради на 2021-2023 роки URL: <https://kulykivska-gromada.gov.ua/docs/720777/>
4. План формування спроможної освітньої мережі Куликівської селищної територіальної громади на 2022-2024 роки URL: <https://kulykivska-gromada.gov.ua/dokumenti-zasidan-vikonavchogo-komitetu-selischnoi-radi-15-08-50-05-03-2019/>

Федорець Роман

Трансформація мережі сільських населених пунктів у зоні впливу середніх міст Чернігівської області

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
fedorets_roman@ukr.net*

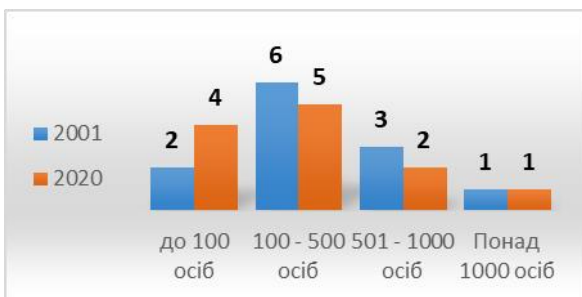
Середні міста відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні та функціонуванні територіальних систем розселення різних рангів. Такі міста, найчастіше, стають центрами міжрайонних систем

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

розселення, та надають найбільш необхідні товари і послуги мешканцям навколишніх населених пунктів. Особливо тісні взаємозв'язки виникають між міськими населеними пунктами та селами, які знаходяться у зоні їх безпосереднього впливу.

Для середніх міських поселень (людністю 50 – 100 тисяч осіб) радіус найближчої зони впливу було визначено в межах 10 кілометрів [2]. Головним об'єктом дослідження стали сільські населені пункти, що знаходяться у встановленому радіусі навколо міст Ніжин і Прилуки. Варто пам'ятати, що будь-яка система розселення – це динамічне утворення. З часом може змінюватись не лише людність поселень, але і їх кількість та структура. Однак, у зв'язку із браком статистичної інформації, неможливо повноцінно відстежити цей процес. Наявні дані стосуються результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року та матеріалів, представлених обласною державною адміністрацією, районними державними адміністраціями, та окремими територіальними громадами за 2019 – 2020 роки.

До поселенської мережі навколо міста Ніжин входить 12 сільських населених пунктів. Структурний склад даної мережі зазнав досить суттєвих змін за період дослідження (рис. 1).

Побудовано автором за даними [1, 3, 4]

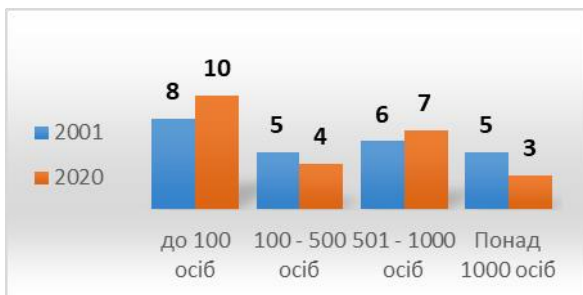
Рис. 1. Розподіл сільських населених пунктів у зоні впливу м. Ніжин за кількістю населення, одиниць

Станом на 2020 рік, у порівнянні з 2001 роком, зросла частка малих сільських поселень людністю до 500 осіб (із 66,7% до 75%). Кількість сіл середнього розміру скоротилась на 33,3%. Натомість, частка великих сіл залишилась незмінною. Загальна людність даної мережі поселень зменшилась на 15,4% (із 4910 до 4152 осіб).

У свою чергу, в радіусі 10 кілометрів навколо міста Прилуки зосереджено 24 сільських населених пункти. Впродовж розглянутого часового проміжку, структурні особливості даних поселень також змінились (рис. 2.).

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Побудовано автором за даними [1, 3]

Рис. 2. Розподіл сільських населених пунктів у зоні впливу м. Прилуки за кількістю населення, одиниць

У даному випадку, частка малих сільських поселень збільшилась не так суттєво – із 54,2% до 58,3%. Також, зафіксовано зростання кількості середніх сіл. Їх частка у загальній структурі зросла із 25% до 29,2%. Це явище відбулося внаслідок вилюднення великих сіл та переходу їх до рангу середніх. Так, частка великих сільських населених пунктів скоротилась на 40% – із 20,8% до 12,5%. Загальна людність всієї мережі сільських поселень зменшилась на 15,2% (із 11434 до 9699 осіб).

Окремо варто розглянути ті села, які знаходяться найближче до середніх міст, а саме в радіусі близько п'яти кілометрів. У випадку з поселенською мережею навколо Прилук, таких сіл нараховується п'ять. Сумарно на них припадає 31,8% населення всієї поселенської мережі. Варто зазначити, що кількість населення у даних населених пунктах скоротилась відчутно менше – на 9,2% проти 15,2% по всій мережі загалом. А у селі Сухополова взагалі зафіксовано збільшення кількості населення на 6,3%. У випадку із сільськими поселеннями у зоні впливу Ніжина ситуація схожа. Так, найближче розташоване село Ніжинське, на яке припадає 29% усього сільського населення, що проживає у радіусі зони впливу міста. За розглянутий проміжок часу, людність цього населеного пункту зросла на 2,5%. Також, досить близько до міста розташована Хвилівка, населення якої зросло на 2,6%.

Проаналізувавши отримані значення можна спостерігати певну стагнацію всієї мережі сільських поселень навколо середніх міст Чернігівщини. Більш складна ситуація спостерігається у зоні впливу міста Ніжин, де три чверті всіх сіл мають людність до 500 осіб. Разом з цим, за останні 20 років, населення сіл Ніжинське та Хвилівка дещо зросло. На противагу цьому, ситуацію у мережі сільських поселень

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

навколо Прилук можна оцінити як більш стабільну, хоча тут і спостерігається досить висока частка малих сіл, із суттєвим переважанням групи населених пунктів людністю до 100 осіб. Разом з тим, у окремих сільських поселеннях, таких як Дідівці, Манжосівка, Сухополова та Сухоярівка за період дослідження зафіксовано незначне збільшення кількості населення (в межах від 1% до 8%). Таким чином, можна зробити висновок про те, що краща демографічна ситуація спостерігається у середніх та великих сільських населених пунктах, особливо, якщо вони максимально наближені до міста-центру своєї поселенської мережі. В умовах значної поширеності субурбанізаційних процесів, такі села дедалі частіше починають розцінюватись як привабливе місце для життя та відпочинку, а обрання середніх міст центрами територіальних громад лише сприятиме подальшій концентрації сільського населення навколо них.

Список використаних джерел

1. Веб-сайти діючих громад України. URL: <https://gromada.org.ua/> (дата звернення: 18.01.2023).
2. Візуалізація статистичних даних. Калькулятор агломерацій. URL: <https://datatowel.in.ua/agglomerator> (дата звернення: 15.01.2023).
3. Офіційна сторінка Всеукраїнського перепису населення. URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/> (дата звернення: 15.01.2023).
4. Паспорт Ніжинського району станом на 01.04.2021. Ніжинська районна державна адміністрація, 2021. 104 с.

Хомик Олександра

Економічне відновлення та розвиток Чернігівщини в умовах повномасштабної агресії рф: виклики, реалії та перспективи

*Департамент економічного розвитку
Чернігівської обласної державної адміністрації,
м. Чернігів, Україна
ol_khomyk@ukr.net*

Російська агресія завдала значної шкоди економічному потенціалу Чернігівщини.

Загалом внаслідок обстрілів та бомбардувань на Чернігівщині пошкоджено близько 11,5 тисяч будівель. Понад 85% руйнувань – це житло громадян. Значні руйнування мають об'єкти соціальної інфраструктури (школи, дитсадки, лікарні, соціальні заклади), об'єкти критичної інфраструктури, дорожня інфраструктура – зазнали

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

руйнувань більше тисячі кілометрів доріг, 35 мостів та шляхопроводів, що значно ускладнило логістику.

Значних втрат зазнав бізнес – про пошкодження заявили більше 450 суб'єктів, у тому числі понад 60 промислових та більше 50 сільськогосподарських підприємств. Однак, фіксація руйнувань ще триває.

Під час активних бойових дій у лютому-березні 2022 року економіка регіону практично припинила функціонування. За нашими оцінками у березні працювало лише 15% суб'єктів господарювання, у квітні, коли агресора було витіснено за межі області – близько 25%. За оцінками, через бойові дії загалом було втрачено більше 3000 робочих місць.

Під час окупації або оперативного оточення більшість громад зіштовхнулись із проблемами, до яких не були достатньо підготовлені. Перш за все, це питання продовольчої безпеки, енергетичної безпеки, порушення логістики. Тому вишукувались усі можливі резерви для того, щоб перейти на вимушене, практично, самозабезпечення. За цей час відроджено безліч закинутих млинів та міні-пекарень, інших невеликих переробних підприємств.

Крім, власне руйнувань, суттєвою проблемою для такої аграрної області як Чернігівська, є замінування території. Загалом на Чернігівщині вже знешкоджено понад 65 тисяч вибухонебезпечних предметів,

Бізнес поступово оговтується від втрат, намагається адаптуватися до нових умов, повернути втрачені позиції на товарних ринках. І найголовніше – хоче відновлювати і відновлює свою роботу саме на Чернігівщині. На щастя, релокація у більш безпечні регіони не стала масовим явищем на Чернігівщині. Маємо приклади релокації тільки окремих підприємств.

Наразі частково або повністю відновили роботу понад 90,0% промислових підприємств. В той же час, більшість суб'єктів промислового бізнесу не відновило виробництво до рівня довоєнних обсягів через пошкоджені об'єкти критичної інфраструктури, відтік кадрів, відсутність або скорочення замовлень, проблеми з логістикою, брак обігових коштів на відновлення. Нагальною і чи не найбільшою наразі проблемою бізнесу стало відключення електроенергії, яке негативно впливає на забезпечення технологічного процесу, а іноді унеможлиблює його взагалі.

Повномасштабна війна стала справжнім випробуванням для аграріїв. Вторгнення спричинило руйнування налагоджених роками процесів, логістичних ланцюгів. Завдяки проведеній роботі з очищення території від вибухонебезпечних речовин минулого року аграріям

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

вдалося засіяти понад 90% площ. І, попри несвоєчасно проведені польові технологічні роботи, частково пошкоджене або повністю знищене майно, техніку, обладнання та склади, зібрано більше 3 млн тон зернових.

Загалом, за підсумками 2022 року, економіка регіону втрималась, не дивлячись на суттєві скорочення її обсягів. Промисловість зменшила виробництво, за оцінками, на 30%, сільське господарство – на 26%, торгівля – на 15%, експорт зменшився на 37,9%.

Але, одночасно зі зменшенням експорту по основних товарних позиціях (зернові -53,3%, деревина і вироби з неї -47,7%, текстильні матеріали та текстильні вироби -24,6%), по окремих позиціях маємо суттєве збільшення експорту (жири та олія у 3,1 рази більше, продукція хімічної промисловості у 3,0 рази більше), що вже говорить про зміни в структурі економіки.[1] Надалі такі зміни тільки посилюватимуться.

Звісно ж, найголовніше і найперше завдання в регіоні – відновлення: критичної інфраструктури, логістичної, закладів соціальної сфери, житла для громадян і т.і. Відновлення відбувається за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету, місцевих бюджетів, а також за рахунок міжнародних партнерів, організацій-донорів, благодійних організацій, меценатів.

Однак, окрім відновлення вищепереліченого, особливої уваги і підтримки потребує бізнес, який, зазнавши величезних втрат ще й втрачає у конкурентоспроможності порівняно з більш безпечними регіонами. Для повноцінного відновлення таких регіонів, як Чернігівщина, з боку держави мають застосовуватися спеціальні стимулюючі інструменти. Адже навіть після завершення війни, Чернігівщина матиме понад 450 км спільного кордону з двома недружніми країнами.

Саме для того, щоб знайти відповідні компенсатори безпекових ризиків та втримати бізнес у регіоні, обласною військовою адміністрацією спільно з народними депутатами України розроблено проект Закону України "Про спеціальний правовий режим господарської та інвестиційної діяльності на території пріоритетного розвитку "Чернігівщина".[2]

Створення території пріоритетного розвитку «Чернігівщина» в межах Чернігівської області передбачає дію спеціального правового режиму економічної та інвестиційної діяльності для фізичних осіб-підприємців та юридичних осіб, що діють на визначеній території, який полягає в особливому порядку застосування норм податкового, митного, валютного та іншого законодавства України, пов'язаного з регулюванням здійснення господарської діяльності та реалізації інвестиційних проектів у визначених видах економічної діяльності.

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Законопроект зареєстровано у Верховній Раді України за № 8010 від 08.09.2022, однак ця законодавча ініціатива поки що не отримала необхідної підтримки.

Застосування норм Закону могло б допомогти місцевому бізнесу відновитися, а після завершення військового стану – стимулювати притік інвестицій в прикордонний регіон, адже частково б нівелював: безпекові ризики для інвестування та логістичні проблеми, а також сприяло б поверненню громадян, які виїхали з регіону або в більш безпечну частину країни, або закордон.

Повномасштабна війна стала новим фактором впливу на рівень ділової активності та інвестиційного середовища. За попередніми оцінками, відновлення нормального інвестиційного клімату займе, як мінімум, декілька років і залежатиме, в тому числі, від запровадження дієвих інструментів підтримки та мотивації бізнесу, як на державному, так і на місцевому рівні, покриття безпекових ризиків, формування переваг ведення господарської діяльності порівняно з більш безпечними регіонами тощо.

За понад місяць активних бойових дій по всій території області, місцеві органи влади зрозуміли всі виклики і ризики, які постали перед ними, і як потрібно міняти власні стратегії. Це диверсифікація та деконцентрація систем життєзабезпечення, продовольча безпека, забезпечення сприятливих умов для малого і середнього бізнесу, і т.і., який є більш гнучким і швидше реагує на зміни.

На наш погляд, основу економіки поствоєнного майбутнього Чернігівщини мають формувати галузі, які можуть складати основу інноваційного та експортного потенціалу та забезпечуватимуть внутрішні потреби:

- сільське господарство та харчова промисловість – через проблеми із збутом зернових структура аграрного виробництва зазнає змін і потребуватиме більше переробки;
- високотехнологічне машинобудування, включно з оборонною промисловістю, як галузь інноваційного спрямування;
- легка промисловість, як галузь, яка забезпечує велику кількість робочих місць і має значний експортний потенціал;
- деревообробна промисловість із забезпеченням повного циклу переробки – стане надзвичайно актуальною в період відновлення та відбудови регіону;
- ІТ-індустрія, що може забезпечити розвиток регіону на інноваційній основі.

Соціально-демографічні проблеми розвитку, економічні втрати та проблеми повоєнної відбудови регіону

Однак, так чи інакше, без державної підтримки і додаткового стимулювання економічного розвитку постраждалих регіонів не обійтися.

На наш погляд, серед інструментів, які допоможуть відновити економіку Чернігівщини повинні бути:

- продовження співпраці з міжнародними організаціями-донорами, державними програмами іноземних країн, приватними корпораціями, благодійними фондами щодо відновлення інфраструктури, допомоги постраждалому населенню та бізнесу;
- надання довгострокових і дешевих кредитів бізнесу;
- підтримка розвитку МСП, в тому числі шляхом надання грантів на започаткування та розвиток власної справи;
- впровадження системи страхування ризиків, пов'язаних з війною, для бізнесу;
- подальша лібералізація ринків дружніх країн та підтримка українського виробника;
- надання преференцій для бізнесу постраждалих регіонів за визначеними видами економічної діяльності з метою нівелювання безпекових ризиків.

Список використаних джерел:

1. Головне управління статистики в Чернігівській області // <https://www.chernigivstat.gov.ua>

2. Проект Закону про спеціальний правовий режим господарської та інвестиційної діяльності на території пріоритетного розвитку «Чернігівщина» / Верховна Рада України // - <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40418>

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

Алешугіна Наталія, Зеленська Олена

SWOT-аналіз туристичного потенціалу географічного положення Чернігова та можливі стратегії покращання туристичної привабливості міста

Національний університет «Чернігівська політехніка»,

м. Чернігів, Україна

aleshugina@ukr.net

elena_zelenska_5@ukr.net

SWOT-аналіз давно вже зарекомендував себе як дієвий інструмент стратегічного планування. Дослідження, присвячені вивченню туристичного потенціалу територій та розробці стратегій його подальшого розвитку, як правило, використовують цей метод. Оскільки туристичний потенціал території можна характеризувати за багатьма елементами: туристичними ресурсами, інфраструктурою, іміджем та іншими, ми вирішили зосередитися на одному з них, а саме, географічному положенні, яке впливає на характер та розвиток багатьох його складових.

Географічне положення – це геопросторове відношення певної території чи географічного об'єкта на земній поверхні по відношенню до зовнішнього середовища, елементи якого мають або можуть мати на нього істотний вплив [1]. Якщо співвіднести це зі SWOT-аналізом, то зрозуміло, що сильних і слабких сторін буде не так багато, оскільки вони характеризують внутрішні фактори. Тим не менше, вони є. Сильними сторонами положення м.Чернігова вважаємо вдале поєднання природних та історико-культурних туристичних ресурсів на компактній території, що можна сказати також не лише про місто, але і прилеглі території, бо потенційно може збільшити час перебування туристів, тим більше, що більшість із визначних природних та історико-культурних пам'яток розташовані неподалік від великих та середніх міст області, головних транспортних магістралей. Друга сильна сторона – Чернігів – обласний центр України, який має найвищі координати. Отже, це потенційний кандидат на статус новорічної або різдвяної столиці України, у чому треба добре позмагатися зі Львовом, який вже працює на цей імідж.

Слабкими сторонами Чернігова і усього регіону є надзвичайна вразливість його геополітичного положення, у чому ми маємо змогу постійно переконуватися, починаючи з 24 лютого 2022 року, і що може звести нанівець усі старання розвивати його туристичні можливості. Подібність умов формування природних та антропогенних туристичних ресурсів Чернігівщини до таких же умов сусідніх регіонів робить

стартові умови розробки її туристичної пропозиції однаковими із сусідами. До того ж відстані між окремими головними туристичними центрами області (Чернігів – Батурин, Чернігів – Новгород-Сіверський, Чернігів - Качанівка) є значними, що створює певні незручності для формування пропозицій одноденних турів.

Можливостей та загроз, які пов'язані із зовнішнім середовищем, у силу специфіки сутності географічного положення, про яке мовилось вище, набагато більше. Оскільки існують різні види географічного положення, структуруємо можливості та загрози відповідно до них.

Математико-географічне положення. Чернігів знаходиться приблизно на одній широті ($51^{\circ}30'$) з Брістолем, Лондоном, Стоунхенджем, Тілбургом, Ейндховеном, Дуйсбургом, Ессеном, Галле, Лейпцігом, Рандомом, Лодзем, Сарнами, Овручем, рядом російських міст (нині і ще довго це – не можливість, просто факт), Нур-Султаном, Калгарі, і на одній довготі ($31^{\circ}18'$) – з Каїром, Джубою, Хараре та Дурбаном. Цей факт можна використати для розробки нових туристичних атракцій або закладів туристичної інфраструктури міста. Наприклад, можна запропонувати створення тематичних ресторанів (наприклад, «51 паралель») з кухнею регіонів, які вона перетинає, тематичними бенкетними залами, або готелів із тематичними номерами «Лондон», «Ейндховен», «Лейпціг». Популярним форматом є тематичні парки з міні-копіями пам'яток міст, які мають подібну з Черніговом паралель або меридіан.

Можливостями, які несе **фізико-географічне положення** Чернігова, є розташування його в межах Східно-Європейської рівнини, де відсутні прояви сейсмоактивності. Розташування на берегах Десни – однієї з найбільших річок України – дає можливість розвитку купально-пляжного відпочинку, активних видів водного туризму, річкового круїзного туризму. Розташування у зоні Полісся, неподалік від зони Лісостепу, забезпечує різноманітність природних ландшафтів в околицях міста. Загрозами ФГП для туристичної діяльності є сезонність, характерна для помірного поясу, віддаленість від гірських систем та теплих морів, що не дає розвивати масові види туризму, які використовують ці ресурси, а також зумовлює значні виїзні потоки з регіону у літній та, почасти, зимовий сезон. У світлі вищевикладеного найбільш логічною стратегією є розвиток немасових видів туризму, які актуальні у нинішніх умовах, акцент на індивідуальному підході до організації відпочинку та інших можливостях, котрі надає Чернігів і весь регіон, створення конкурентоспроможної концепції міста, яка б ґрунтувалась на місцевих «родзинках».

Чи не найбільші загрози нині несе Чернігову та регіону його **політико-географічне та геополітичне положення**, пов'язане із межуванням з країною-агресором та її союзницею. Ми пережили

активні воєнні дії і знаходимось під постійною загрозою їх поновлення, а також терористичних атак, що зводить нанівець намагання розвивати туристичну діяльність в регіоні. Навіть після припинення дії цих загроз вони будуть довго даватися взнаки. Єдина можлива стратегія в цих умовах – досягнення реальної безпеки та інформаційна діяльність, спрямована на створення іміджу Чернігова як безпечного для туризму напрямку. Незважаючи на надзвичайні загрози, політико-географічне положення надає і певні можливості: межування з трьома областями України, у тому числі, Київською, курс України на інтеграцію з Європою та надання нею права на безвізові короткострокові поїздки для громадян більш як 30 країн, серед яких є значні країни-туристичні донори, дає можливість розвивати в'їзний туризм.

Можливостей, які несе **транспортно-географічне положення**, нині не так багато. Насамперед, це сформований транспортний каркас території, нехай і порушений внаслідок воєнних дій, та потенційна забезпеченість усіма видами транспорту. У зв'язку з цим необхідно шукати або створювати нові туристичні атракції на шляхах основних туристичних маршрутів, використовувати радіальну, з центром у Чернігові, стратегію освоєння туристичних ресурсів області, що виправдає необхідність нічлігу в місті. Проходження територією області 9-го міжнародного транспортного коридору та інших магістралей, які пов'язують її з Росією та Білоруссю, нині є швидше недоліком, ніж перевагою. Іншими загрозами є деяка ізольованість Чернігівщини від решти країни, посередництво Києва у забезпеченні більшості зв'язків Чернігова з обласними центрами України та країнами решти світу, посередництво Ніжина у залізничному зв'язку із Києвом. Але з подоланням цих загроз треба бути дуже обережними. Адже налагодження прямого швидкісного залізничного сполучення «Київ-Чернігів» може перетворити останній на спальний район Києва та посилить відтік кадрів у столицю з усіма впливаючими наслідками. Налагодження авіаційного зв'язку може не окупитися або посилити і так значні виїзні потоки з міста і регіону. Варто задуматися над створенням туристичної концепції міста, конкурентоспроможної столичній, яка б могла спонукати гостей з Києва до подорожі до Чернігова, та розповсюдженням інформації про неї.

Еколого-географічне положення Чернігова та регіону несе як можливості, так і загрози. У місті та регіоні наразі практично відсутнє виробництво, яке б конкурувало за ресурси з туризмом (окрім лісозаготівлі) або несумісних із ним через шкідливий вплив на довкілля. Сусідні регіони, окрім Брянської області РФ, є більш-менш благополучними в екологічному сенсі. Тож Чернігів можна позиціонувати як екологічно привабливе місто з безліччю можливостей для відпочинку на лоні природи, які, щоправда, будуть ще деякий час

обмежені на «диких» територіях через мінну небезпеку. Загрозу екологічній безпеці Чернігова становлять промислово розвинені міста, які знаходяться у верхній течії Дніпра та Десни та їх приток: Гомель, Орша, Могилів, Смоленськ, Дрогобуж. У Деснянському басейні вище за течією на території РФ розташовані дві АЕС: Курська (р.Сейм) і Смоленська (р.Десна), а Брянська область, з якою межує Чернігівщина, є однією з найбільш екологічно неблагополучних у себе в країні. Підприємствами області забруднюється Десна та річки її басейну. Час від часу фіксуються факти забруднення нафтопродуктами, стічними водами, масова загибель риби.

Можливостями з боку **геотуристичного положення** Чернігова є близькість до Києва - одного з найбільших туристичних вузлів країни, близькість до Чорнобиля, який став об'єктом туристичного інтересу. Тож сформовані турпотоки можна використовувати і на користь Чернігова. Загрозами є дещо віддалене положення щодо західноєвропейського ринку туристичного попиту, напівпериферійне розташування стосовно великих територіальних зосереджень туристичних ресурсів європейського масштабу, віддаленість Чернігова для туристів із Західної та Центральної Європи і значна конкуренція з боку інших регіонів, які розташовані ближче до західних кордонів і мають подібні ресурси. Для виходу на європейські ринки місту треба мати конкурентоспроможний туристичний продукт, який би перевищував східноєвропейські та західноукраїнські аналоги.

З вищевикладеного випливає, по-перше, важливість аналізу географічного положення в процесі оцінки туристичного потенціалу території, по-друге, необхідність урахування особливостей усіх його видів задля комплексного уявлення ситуації. Географічне положення Чернігова має визначальний вплив на його туристичний потенціал, який останнім часом ще більше посилюється. Його особливості спонукають розробляти та втілювати в життя певні кроки задля покращання туристичної привабливості міста. Окремі загрози, пов'язані з географічним положенням, неможливо вирішити шляхом побудови стратегії розвитку туризму, але вони мають визначальний вплив на його існування.

Список використаних джерел:

1. Шищенко П. Г. Географічне положення. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / ред. О.М.Маринич та ін. Київ, 1989. Т.1: А - Ж. С.247.

2. Чернігівська область. Карта. URL: <https://www.google.com/maps/place/Чернігівська+область/@51.3410425,31.4313565,9z/data=!4m6!3m5!1s0x412ac0602f86b44f:0x101068488f6413018m2!3d51.4982!4d31.2893499!16zL20vMDJoODMx> (дата звернення 27.01.2023)

Передумови та перспективи розвитку екологічного туризму в Чернігівській області

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна
bezdukhov.s@gmail.com*

У сучасному туризмі однією з найбільш перспективних сфер є навколишнє середовище. Екотуризм (екологічний туризм) становить одну з найперспективніших та найбільш динамічних форм туризму.

За визначенням вітчизняних фахівців, екологічний туризм – це різновид туризму, спрямований на еколого-просвітницьку рекреаційну діяльність, протягом якої мандрівник вивчає навколишнє середовище, де природа є головною цінністю [2].

Екотуризм сприяє розвитку культури людини і допомагає здобувати нові знання, завдяки цьому людина самовдосконалюється реалізує та поліпшує свої рекреаційні та духовні потреби. Екологічний туризм охоплює великий сектор галузі від одноденного відпочинку за містом і невеликих екскурсій для школярів до багатоденних трекінгів.

Чернігівська область має чудові передумови для розвитку екологічного туризму. Насамперед природний потенціал Чернігівщини дає великі можливості для розвитку екотуризму на територіях природно-заповідного фонду (ПЗФ), оскільки він має велику різноманітність, унікальність, привабливість територій, які ще не охоплені процесами урбанізації та інтенсивного сільськогосподарського виробництва.

Чернігівська область посідає перше місце в Україні за кількістю заповідних територій. Станом на 01.01.2022 мережа природно-заповідних територій Чернігівщини нараховувала 677 об'єктів загальною площею 262 752,9630 га, що становить 8,23 % площі області.

ПЗФ області складають 8 категорій об'єктів: 2 національні природні парки, 3 регіональні ландшафтні парки, 459 заказників, 139 пам'яток природи, 19 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 52 заповідні урочища, 2 дендрологічні парки, 1 зоопарк [1].

Серед них найбільш привабливими об'єктами з точки зору екотуризму є національні природні парки (НПП) «Ічнянський» та «Мезинський», дендрологічний парк «Тростянець», регіональні ландшафтні парки «Міжріччинський» та «Ніжинський», а також перший в Україні ревайлдинговий парк природи «Беремицьке».

Мезинський національний природний парк є найбільшим об'єктом ПЗФ Чернігівської області та виступає багатофункціональною природоохоронною установою. Для забезпечення рекреаційної

діяльності на території Мезинського НПП облаштовано 4 екологічних стежки: *«Дивосвіт природи краю, де ходили мамонти»*, *«Під Деснянськими кручами»*, *«Забілина криниця»*, *«Рихлівська дача»*, а також 2 автомобільних туристичних маршрути: *«Від історії до сьогодення» (Мезин-Рихли)* і *«Від історії до сьогодення» (Мезин-Вишеньки)*. Для відвідувачів також пропонуються послуги Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею імені В.Є. Курilenko та філіалу Мезинського народного археологічного науково-дослідного музею [4].

Значні ресурси для розвитку рекреаційної діяльності має територія **Ічнянського національного природного парку**. У мальовничих куточках парку влаштовані місця для короткострокового відпочинку – лави, столи, навіси від дощу. Для більш тривалого відпочинку пропонується модульна споруда з кімнатами для одночасного проживання 2-4 осіб. В структурі Ічнянського НПП діє відділ еколого-освітньої роботи та рекреації. Продовжується робота зі створення еколого-освітнього центру[3]. На території парку облаштовані еколого-пізнавальна стежка *«В долині Іченьки»* (2,5 км), еколого-туристичний маршрут *«Садове»* (4 км), еколого-пізнавальна стежка *«Весняна»* (1,0 км), розроблено проекти екологічної стежки *«Урочище Кути»* (3 км), розроблені маршрути для тематичних прогулянок.

До складу Ічнянського НПП входить Дендрологічний парк загальнодержавного значення **«Тростянець»**, який належить до пам'яток садово-паркової архітектури середини XIX ст. Тростянецький дендропарк – чудове місце для сімейного відпочинку та єднання з природою. Сюди можна приїхати на прогулянку, пікнік. Територією парку організуються екскурсії.

На території Парафіївської громади створено веломаршрут (30 км) *«Від парку до парку»*, що з'єднає дві величезні пам'ятки садово-паркового мистецтва XVIII – XIX ст.: Качанівський парк і Тростянецький дендропарк. Протягом веломаршруту туристи мають змогу побачити 75 різноманітних локацій.

Міжрічинський регіональний ландшафтний парк – найбільший регіональний ландшафтний парк в Україні розташований у Чернігівському районі [6]. У візит-центрі парку *«Міжрічинська пуща»* можна відвідати інтерактивний музей традиційних лісових промислів Полісся. На території парку проводяться екскурсії, зокрема, тематичні та дитячі; влаштовують майстер-класи з виживання в диких умовах, різноманітні змагання, річкові сплави, походи, популяризують волонтерську діяльність. Також тут проводять фотосесії й тематичні тури: орнітологічні для споглядання птахів або під час цвітіння якихось рослин. Територією парку пролягають 4 екологічні стежки, що знайомлять із поліськими ландшафтами: *«Журавлина»*, *«Поліська»*, *«Бондарівське Болото»*, *«Соколиний Луг»*. Усі маршрути добре

промарковані й мають інформаційні дошки, тематичні композиції, зони для відпочинку. Протяжність стежок – до 2 кілометрів.

Ніжинський регіональний ландшафтний парк розташований у межах Ніжинського району Чернігівської області. На території парку облаштовано кілька еколого-пізнавальних стежок [8]. Основним завданням еколого-пізнавальних стежок «*Лісовий затишок*» (1,15 км) «*Спадщина предків*» (2,5 км) є ознайомлення відвідувачів парку з природою та особливостями лісових, озерних, лучних і болотних екосистем, рідкісними видами рослин та тварин. На території парку відкрито веломаршрут (29 км), який облаштований двома альтанками для перепочинку туриста. Встановлені 12 вказівників (з координатами та визначеними точками) тримають відвідувачів на маршруті та не дають заблукати.

Основна діяльність **Парку природи «Беремицьке»** пов'язана з відновленням екосистем Подесіння шляхом впровадження ревайлдингових методів створення мозаїчних ландшафтів, в тому числі за рахунок природного випасу [6]. Екскурсії Парком – це унікальна нагода побачити природу Полісся, відтворену в тому вигляді, якою її бачили наші предки, отримати нові знання та враження, зробити чудові фото. Для знайомства з Парком природи «Беремицьке», пропонується пройти комплексну екскурсію (групову, або індивідуальну). Для відвідувачів також пропонуються творчі майстер-класи: Аромасаше-оберіг, Магніт ручної роботи на спилі дерева, Панно з природних матеріалів, Сухе валяння іграшки з вовни.

Запорукою формування інтересу та бажання відвідати об'єкти ПЗФ є розвиток інтернет-маркетингу, який створить новий додатковий канал поширення інформації та збільшить зацікавленість потенційних відвідувачів. У результаті покращиться імідж об'єкту, а також посиляться додаткові конкурентні переваги. Найбільшим арсеналом інструментів інтернет-маркетингу володіє парк природи «Беремицьке», серед них: сайт, сторінки Facebook, Twitter, Pinterest, Instagram, YouTube-канал [6]. У Мезинського НПП – сайт та сторінки Facebook та Instagram [4]. У Ічнянського НПП є сайт та сторінка Facebook [3]. РЛП «Міжречинський» та «Ніжинський» мають лише сторінки Facebook [7; 8].

Рішенням 25-ої сесії обласної ради 7-го скликання 28 жовтня 2020 року була затверджена «*Обласна цільова програма розвитку туризму в Чернігівській області на 2021-2027 роки*». Де, зокрема, зазначається, що важливою умовою подальшого розвитку туристично-рекреаційної діяльності в Чернігівській області є збереження та раціональне використання природних рекреаційних ресурсів, ефективне використання та оновлення наявної матеріально-технічної бази, розширення ринку рекреаційних послуг з метою повнішого задоволення потреб населення у відпочинку, зростання потужностей туристично-рекреаційної інфраструктури та створення додаткової платформи для розміщення, відпочинку, оздоровлення, супутніх

туристичних послуг за рахунок залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій [5].

Отже, екотуризм досить стрімко розвивається і набуває популярності в Чернігівській області. На територіях ПЗФ області створено та функціонують різноманітні об'єкти туристичної та рекреаційної інфраструктури. Організація екотуризму допомагає збереженню ПЗФ області, створенню нових територій ПЗФ, підвищенню рівня екологічної культури туристів, позитивно впливає на економічну ситуацію в області, надає усі можливості для популяризації регіону, а головне – не потребує значних інвестицій.

Однак існує й ряд проблем. Найсуттєвішими з яких є: низька конкурентоспроможність Чернігівщини серед більш розвинутих регіонів України щодо проведення відпочинку; відсутність належної реклами; недостатньо розвинена туристична інфраструктура та часто відсутність конкурентоспроможного туристичного продукту; неналежний рівень обслуговування та якості надання туристичних послуг (недостатній рівень розвитку туристичної діяльності на об'єктах ПЗФ; недостатня присутність сучасних форм та методів роботи з відвідувачами в заповідниках; недооцінка ролі та недотримання стандартів обслуговування в закладах розміщення та харчування; обмаль сучасних форматів дозвіллевих та розважальних закладів, орієнтованих на молодіжну аудиторію; недостатній рівень підготовки фахівців індустрії гостинності) [5].

Створення сприятливих умов для розвитку екологічного туризму в майбутньому повинно стати важливим напрямком розвитку туризму в Чернігівській області.

Список використаних джерел:

1. Екологічний паспорт Чернігівській області 2021 року. Чернігів. Департамент екології та природних ресурсів Чернігівської облдержадміністрації. Чернігів, 2022. 249 с.
2. Кляп, М.П., Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. - К.: Знання, 2011. 334с.
3. Ічнянський національний природний парк: офіційний сайт. URL: <http://ichn-park.in.ua>.
4. Мезинський національний природний парк: офіційний сайт. URL: <http://mezinpark.com.ua>.
5. Обласна цільова програма розвитку туризму в Чернігівській області на 2021-2027 роки. URL: https://chor.gov.ua/images/Razdely/Norm_docum/Rishennia/Dodatok_14.pdf
6. Парк природи «Беремицьке»: офіційний сайт. URL: <https://beremytske.com.ua>.
7. Регіональний ландшафтний парк «Міжрічинський». URL: <https://chernihivregion.travel/places/regionalnij-landsaftnij-park-mizricinskij>
8. Регіональний ландшафтний парк «Ніжинський». URL: <https://nizhyn-rayrada.cg.gov.ua/index.php?id=21068&tp=1>

Екологічний туризм на території Ріпкинщини

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

123romchik@gmail.com

Ріпкинщина має великий культурно-історичний та природний потенціал для розвитку екологічного туризму. Сприятливі кліматичні умови, різноманітна флора і фауна, наявність природних об'єктів роблять територію району привабливою для відпочинку. Завдяки вигідному географічному розташуванню, транспортним комунікаціям міждержавного значення, район має зручне транспортне сполучення не тільки з містами України, а також з країнами Східної та Центральної Європи. Наявність великої кількості історико-культурних об'єктів у поєднанні з розмаїттям природно-рекреаційних ресурсів створюють умови для розвитку різних видів туризму, а саме: культурно-пізнавального, подієвого, сільського зеленого, екологічного.

Природний потенціал Ріпкинщини дає великі можливості для розвитку екотуризму на територіях природно-заповідного фонду. На території району є такі об'єкти природно заповідного фонду:

1. Ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Замглай».
2. Заказники місцевого значення – 23 об'єкти, загальною площею 4249 га.
3. Пам'ятки природи місцевого значення – 11 об'єктів, загальною площею 54,76 га.
4. Заповідні урочища – 8 об'єктів, загальною площею 12372,06 га [1].

З метою популяризації туристичного потенціалу району проведена робота зі створення відеофільму «Ріпкинщина туристична», який містить інформацію про історико-культурний та рекреаційний потенціал краю. Туристично-рекреаційні можливості регіону щорічно представляються на туристичній виставці у рамках Міжрегіонального туристичного форуму «Чернігівщина туристична», де представлена рекламно-інформаційна продукція про туристичний потенціал району, а саме фотомонтажі про історичний Любеч, «Краєвиди Голубих озер», «Рідкісні рослини Ріпкинщини», «Стежки рідного краю», тощо. Розроблені екскурсійні туристичні маршрути та визначена їх тематика: історико-культурні, еколого-географічні, по пам'яткам сакральної архітектури за маршрутами: «Ріпки – Суличівка - Незаможне – Редьківка – Любеч – Даничі – Ріпки»; «Ріпки – Горностаївка – Добрянка – Вербівка – Ріпки»; «Ріпки – Грабів». У 2012 році започатковано фестиваль купальської традиції «Івана Купала на Голубих озерах» в с. Олешня, який також має туристичну привабливість. З традиціями та місцевою культурою, «Містечками майстрів» знайомляться жителі району, запрошені та гості при щорічному проведенні ярмарки «Свято врожаю».

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

На сьогодні в районі функціонує 1 заклад розміщення та 12 закладів харчування, 3 приватні садиби сільського зеленого туризму: садиба-музей Софії Русової, с. Олешня; котедж "Голубі озера", с. Олешня; Еко-садиба на Блакитних озерах «На селі у ДІДУСЯ».

Задля популяризації туристичного потенціалу району розроблений «Інвестиційний паспорт туристичної галузі Ріпкинського району», який розміщений на офіційному веб-сайті Ріпкинської РДА [3].

З 2020 року діє програма розвитку туризму на Ріпкинщині. Основною метою програми є формування на території району конкурентоспроможного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити потреби внутрішнього і міжнародного (в'їзного) туризму.

Основними стратегічними завданнями Програми є:

- забезпечення сталого розвитку туристичної галузі та підвищення її частки в макроекономічних показниках;
- розвиток і вдосконалення матеріально-технічної бази туристичної інфраструктури району;
- збільшення частки очікуваних доходів місцевих бюджетів різних рівнів від туристичної галузі;
- створення цікавих туристичних продуктів на основі туристичного потенціалу району;
- забезпечення галузі висококваліфікованими кадрами [2].

Реалізація цієї Програми сприятиме:

- створенню належних умов для розвитку туристичної сфери та суміжних галузей економіки;
- першочерговому стимулюванню в'їзного та внутрішнього туризму, просуванню національного туристичного продукту;
- збільшенню надходжень до бюджетів усіх рівнів (районного, місцевих), зростанню добробуту та зайнятості населення;
- підвищенню туристичного іміджу Ріпкинського району;
- створенню передумов для залучення інвестицій;
- підвищенню кадрового забезпечення туристичної галузі;
- відновленню і розвитку матеріально-технічної бази туризму;
- створенню якісного національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити потреби населення [2].

Ріпкинщина була і буде однією з лідерів по розвитку, напрямках, перспективах та реалізації екологічного туризму в області. Тому важливим фактором є ефективне і раціональне використання природних ресурсів та об'єктів культурної спадщини з одночасним їх збереженням і відновленням, з метою створення конкурентоспроможного туристичного продукту не тільки в області, а й на всеукраїнському рівні та з перспективами на міжнародний [1].

Список використаних джерел:

1. Краю Ріпкинський мій / Т. П. Глушак та ін. – Київ: Чернігівське земляцтво, 2004. – 142 с.
2. Програма розвитку туризму в Ріпкинському районі URL :https://rpadm.cg.gov.ua/web_docs/35/2018/11
3. Ріпкинська громада. URL: <https://ripkynska-gromada.gov.ua/>

Рекреаційна діяльність Мезинського НПП в умовах війни

Мезинський національний природний парк
с. Деснянське Україна
mezinpark@gmail.com

До пандемії COVID-19 в Україні дуже швидко розвивалася індустрія туризму, для якої головне завдання полягає в задоволенні потреб людини у відпочинку, відновленні фізичних і духовних сил. Невід'ємною частиною туризму є рекреація.

В Чернігівській області однією з найбільших рекреаційних установ виступає Мезинський національний природний парк, важливою функцією якого є створення умов для організованого відпочинку, туризму, інших видів рекреаційної діяльності.

Більша частина території Мезинського НПП розміщена на Понорницькому лесовому острові, що і сприяло розвитку сильно розгалуженої яружно-балкової системи і поширенню нетипових для Полісся листяних лісів.

Лісистість території парку становить 38%. Найпоширенішими є дубові, липово-дубові та кленово-липово-дубові ліси, в яких дуб завжди формує перший ярус з домішками інших порід. Другий ярус створюють липа серцелиста та клен гостролистий. В лісах добре розвинуті яруси підліску та травостою.

Наші ліси – це справжні оазиси здоров'я, де кожна деревна порода – не лише унікальний творець, а ще й охоронець природи та життя людського. Бо має свою біографію, свою історію, свою «терапію» – той лікувально-профілактичний потенціал, який безпосередньо слугує людині в нинішніх і майбутніх поколіннях.

У лісових масивах Мезинського НПП створені екологічні стежки «Рихлівська дача» та «Забілина криниця».

Еколого-краєзнавча стежка «Рихлівська дача», маршрут якої простягається по ярах і балках, знайомить з рослинними комплексами, багатовіковими деревами (серед них 800-річний Цар дуб, унікальний Дуплистий дуб), Рихлівською церквою, святим джерелом, монастирським ставком та печерами, ділянками листяного лісу та унікальною старовинною «Ялиноюю алеєю». Кращий час для відвідання: квітень-жовтень

Еколого- краєзнавча стежка «Забілина криниця», маршрут якої проходить стежкою вниз балки, знайомить з яружно-балковою структурою ландшафтів, ранньоквітучими рослинами, деревами-екзотами, залишками панських будівель, Забілиною криницею, бобровою гаткою. Кращий час для відвідання: квітень-травень.

Ці стежки у воєнному 2022 році не відвідав жоден турист, навіть у пік квітування первоцвітів, які утворювали суцільні різнобарвні килими.

(розпорядження начальника Чернігівської обласної військової адміністрації № 147 «Про тимчасову заборону відвідування населенням лісів і в'їзду до лісів області транспортних засобів (крім транзитних шляхів)»).

Клімат на території Мезинського НПП помірно-континентальний, вологий, з м'якою зимою, частими відлигами, різкими перепадами температури, нежарким літом. Ця територія значною мірою перебуває під впливом вологих циклонів. Тривалість без морозного періоду регіону становить 150-160 днів. Середня температура літа становить 18-20 о С, взимку – 6-8 о С. Таким чином, оцінка кліматичних умов для рекреаційно-туристичної діяльності парку в зимовий та літній періоди оцінюються 2 балами, що засвідчує сприятливий фон для розвитку різноманітних видів рекреаційної діяльності.

Парк відрізняється багатством водних ресурсів. Його територією протікає друга за водністю притока Дніпра – р. Десна (53 км в межах парку), одна з небагатьох річок, що зберегла свій природний режим, бо не перекрита дамбами гідроелектростанцій. Тому деснянська вода вирізняється чистотою, а заплава – незайманістю.

Ріка Десна в межах парку приймає низку правих дрібних приток, які розчленовують прибережні смуги вододільних рівнин. Долина Десни і її правобережні притоки (р. Студінка, р. Хвостинка, р. Головесня), балки і яри розрізають товщу відкладів крейди. В товщі крейдових відкладів у правобережних корінних схилах долини Десни оголюються, виходячи на поверхню, темно-сірі мергелі, вапнякуваті глауконітові піски і біла крейда. В долині Десни і її приток розвинуті алювіальні відклади, що залягають на водно-льодовикових утвореннях або на розмитій поверхні крейди.

Розлив Десни – відоме явище, яке щороку приваблює до Мезинського парку багато туристів. Більшість тuroператорів прив'язували свої тури історичними Сіверськими землями вздовж Десни саме до весняного водопілля, коли природа Придесення набуває найвиразнішого вигляду. Та на жаль, війна внесла свої корективи, і гостей у нас навесні 2022 року не було. Проте річка порадувала просто неймовірним розливом – одна з найбільших повеней за останні дев'ять років.

Мезинський національний природний парк є одним із головних центрів екологічного, сільського й зеленого відпочинку в Чернігівській області. Більшість території НПП є придатною для пішогодного, кінного прогулянкового туризму, є перспективи розвитку велосипедних, водних маршрутів. Також варто відзначити перспективи і для розвитку зимових видів туризму. Пагорби з крутими уступами є доволі сприятливими для будівництва лижних і санних трас для дітей і новачків гірськолижного відпочинку.

Головною формою рекреаційної діяльності в НПП залишається екскурсія. Переважно, це музейні оглядові, тематичні, екскурсія-урок,

екскурсія-лекція. Щоб відвідувачі могли побачити найцікавіші об'єкти території Мезинського НПП, їм пропонуються екологічні стежки («Забілина криниця», «Рихлівська дача», «Дивосвіт природи краю, де ходили мамонти» та «Під Деснянським кручами») та еколого-туристичний маршрут («Від історії до сьогодення»), які розширюють в екскурсантів знання про процеси та явища, що відбуваються у природі.

Мезинський НПП окрім унікальних природних комплексів та об'єктів має 44 пам'ятки археології та 27 пам'яток історії та монументального мистецтва.

Особливо приваблює відвідувачів всесвітньовідома Мезинська палеолітична стоянка, на розкопці якої з 1965 р. працює Мезинський археологічний науково-дослідний музей імені В.Є. Куриленка – єдиний в Україні сільський музей такого рівня. Археологічні артефакти Сіверського краю розмістилися не тільки в колекціях Мезинського музею, але і його філії, що була відкрита до 100-річчя початку розкопок стоянки, в центральному офісі Мезинського НПП.

Щороку Мезинський НПП відвідувало близько 3 тис. чоловік. В 2021 році їх було більше 5000 тис. (рис.1). У 2022 році з об'єктивних причин (військової агресії росії, до того ж, близьке розташування території Парку до кордону) кількість відвідувачів суттєво скоротилася (рис.1).

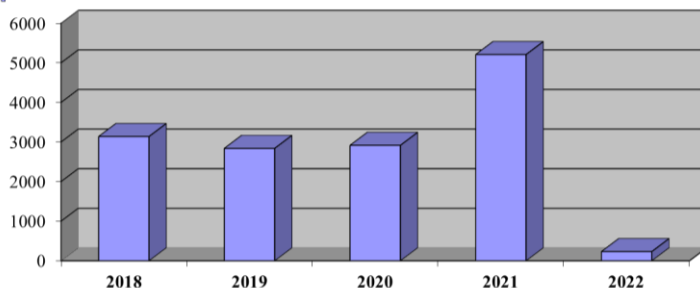

Рис. 1. Кількість відвідувачів Мезинського НПП, осіб

Всього Мезинський національний природний парк з екскурсійної метою відвідало 312 чол. Більша частина екскурсій були безкоштовними для військовослужбовців і внутрішньо переміщених осіб.

Не зважаючи на воєнний стан в країні, подорожі з метою відпочинку та оздоровлення мають залишитися пріоритетними.

Список використаних джерел:

1. Літопис природи Мензинського НПП. – Т. XIII. – Мезин, 2020.
2. Проект організації території, охорони, відтворення та рекреаційного використання природних комплексів та об'єктів Мезинського НПП. – Харків, 2010. – Т. 1. Пояснювальна записка, книга II. – 455 с.

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині
Смирнов Ігор, Любіцева Ольга, Запотоцький Сергій

Церкви Києво-Подолу, як «сестри» собору Різдва Богородиці в Козельці (недооцінений туристичний ресурс)

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
smyrnov_ig@ukr.net*

Містобудівними домінантами історичного середмістя Козельця є його Собор Різдва Богородиці та дзвіниця, які відносять до найкращих архітектурних витворів XVIII століття в Україні. Собор споруджено у 1752–1763 рр. на замовлення графині Наталії Розумовської (*Розумихи*, матері Олексія та Кирила Розумовських) архітекторами Іваном Григоровичем-Барським та Андрієм Квасовим – на знак подяки Богові за щасливу долю синів замовниці. Храм мурований, хрещатий, дев'ятидільний. Рамена завершено напівкруглими ризалітами. Всередині чотири опорні стовпи несуть систему склепінь і п'ять бань, поставлених по діагоналі (як у давньоруських храмах). Витончений ліпний декор стін поєднує форми бароко, рококо і класицизму. Собор двоярусний. На першому ярусі знаходиться «тепла» церква *Адріана і Наталії*— усипальниця Розумовських. На другий ярус (власне собор) з трьох боків ведуть напівкруглі ганки з відкритими колонадами, завершені наметовими верхами.

Поруч із будівлею собору розташована чотириярусна дзвіниця. Крім собору у храмовий комплекс входить дзвіниця й споруда полкової канцелярії. Цей собор є класичним прикладом української церковної архітектури XVII-XVIII ст., відомої як українське (або козацьке, мазепинське) бароко [1].

У такому ж стилі побудовані і церкви Київського Подолу, який вважається осередком української православної християнської архітектури. Як відомо, історичний Київ поділявся на Верхнє (Горішне) місто та Нижнє місто (Поділ). Верхньому місту історично постійно не везло: його руйнували татаро-монголи у XIII ст., більшовицька влада (церкви) у 1930-х рр., радянські підпільники та нацисти у II Світовій війні. Післявоєнне відновлення практично повністю змінило Верхнє місто, зокрема головну вулицю Хрещатик та прилеглі райони. Натомість Києво-Поділ історична доля врятувала у більшості, і сьогодні ми можемо побачити тут середньовічний Київ (тому що Поділ був його «серцем»: адміністративним, сакральним, культурним, освітнім, торговельно-економічним та транспортним) – особливо після

навали у 1240 р. військ хана Батия, коли було зруйновано Верхнє місто. Після отримання у 1494 р. Києвом магдебурзького права Києво-Поділ на декілька століть (!) став найбільшим культурно-освітнім та релігійним центром України. Про кожен з вищезгаданих аспектів функціонування Києво-Подолу можна і треба говорити окремо – є про що, але у даній роботі ми розглядаємо адміністративно-сакральний Поділ, який до кінця ХІХ ст. виконував функцію центру магістратського Києва [2,107]. Взагалі тоді Київ ділився на дві частини: перша і більша – це був Поділ і Верхнє місто (зруйноване татаро-монголами), друга – менша – Печерськ (біля Києво-Печерської лаври). Між ними знаходився Хрещатий яр, де був ліс та чагарники вздовж долини струмка. Історичних даних, як здійснювались зв'язки між цими двома частинами Києва на той час немає, за винятком хіба що Собачої стежки (назва говорить сама про себе) на місці нинішнього пр. Лесі Українки. Отже, за середньовіччя функцію центру Києва перейняв на себе Поділ. І він набув свою особливу міську структуру, як середньовічного міста: центральну ринкову площу (Житньоторзьку, нині Контрактову – рис.1), головну вулицю (Покровську, пізніше нею стане Олександрівська – нині Сагайдачного), торговельні ряди (Гостинний двір), міський магістрат (не зберігся), ярмарковий будинок (Контрактовий дім), міський суд (бувний будинок купця Сухоти), вищий навчальний заклад (Київська академія, нині Національний університет «Києво-Могилянська академія»), пожежну стражу з каланчею, в'язницю (як же без неї), нарешті - велику кількість православних монастирів і церков (Братський монастир, Богоявленський собор, Святодухівська церква, Катерининський грецький монастир з дзвіницею, Петропавлівський монастир, Флорівський жіночий монастир, Притисько-Микільська церква, Покровська, Миколи Доброго (дзвіниця), Набережно-Микільська, Іллінська, Хрестовоздвижинська та ін [3, 6]. Серед втрачених церков Подола внаслідок руйнацій більшовицького періоду відмічають Воскресенську (одну з найдавніших кам'яних церков Києво-Подолу), Миколи Доброго, церкву Костянтина і Єлени (на честь Візантійського імператора і його дружини, прилучених до сонму святих), Введенську та Микільсько-Йорданську церкви. Із зруйнованих церков Подола на сьогодні відновлено лише Успенський храм ікони Богородиці Пірогощої, церкву Різдва Христового на Поштовій площі та дзвіницю Катерининського грецького монастиря на Контрактовій площі. На черзі - відновлення знаменитого Мазепиного собору Богоявленського монастиря (де був похований П.Конашевич-Сагайдачний) – головну святиню Києво-Могилянської академії. Клірові відомості Київської консисторії у 1917 р. зафіксували на Подолі понад 20 церков, нині ми не маємо і половини [2,130]. Характерною особливістю архітектурного стилю усіх перерахованих церков Києво-

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

Подола є їхнє оформлення відповідно до канонів Українського бароко (його ще називають Мазепинським або Козацьким бароко).

Сакральні споруди були, власне, маркером державної належності міста або території, тому що кожна держава мала, особливо за середньовіччя, свою панівну релігію, відповідно і будувала відповідні сакральні об'єкти. Таке твердження повністю витримуються щодо церков Подола, оскільки за польської влади (у першій половині XVII ст.) на Подолі ще існували католицькі орденські монастирі-кляштори (домініканський, бернардинський, єзуїтський) та Латинський костел. Усі вони зникли за Хмельниччини і більше не відновлювалися (місце, де стояв останній, не можуть ідентифікувати донині).

Рис. 1. Контрактова (Житн'юторз'ька) площа – центр Києво-Подолу [4]

В результаті домінуючим стилем церковного будівництва Києво-Подолу було і залишається Українське (Мазепинське або Козацьке) бароко. У цьому стилі збудований і Богодичний собор в Козельці на Чернігівщині. Хоча історичний Поділ і не зазнав значних воєнних руйнувань у минулі часи, але над ним постійно «нависали» дві інші великі загрози: повені з боку Дніпра та пожежі, від яких регулярно страждала дерев'яна цивільна забудова (остання така відбулася 1811 р., після якої і утворилася сучасна міська структура Києво-Подолу). Тут не можна не відмітити внесок архітекторів А.Меленського та

І.Григоровича-Барського. За цих умов тільки кам'яні муровані церкви Подолу змогли вистояти з збереженням свого архітектурного стилю. Отже, на сьогодні вони залишаються зразками української християнської сакральної архітектури XVII – XVIII ст., яка радикально відрізняється від тзв. московського сакрального типу архітектури. Також особливістю українських церков Подолу є їхні народні назви, пов'язані з певними подіями або з розміщенням закладів, так, Притисько-Микільська церква свою назву пов'язує з легендою, що ніби то злодій, який намагався вкрасти церковне начиння з патронажною іконою, не зміг пролізти крізь віконний отвір, оскільки образ чудотворного Миколи «притис» невдачу крадія до рами і той з несподіванки дістав серцевий напад. Відповідно на все місто рознеслася слава про чудо покарання Миколою злочинця, що зневажив святе місце [2,151]. А Набережно-Микільська церква свою назву завдячує близькості до Дніпра. Цікавою є генеза назви церкви Миколи Доброго. Вона була споруджена коштом гетьмана Самійла Кішки, який після 25 років турецького полону (які він відбув разом на галерах), повернувся на батьківщину і 1600 р. на знак подяки Господу за спасіння збудував церкву та шпиталь, де лікували як багатих, так і бідних. Саме через це церква і отримала в народі таку назву (рис.2). До нашого часу вціліла лише дзвіниця, яка розташована за сучасною адресою - вул.Покровська, 6, і знаходиться у ямі глибиною 3 м. Стіни ями зараз викладені камінням і з поверхні вулиці на її дно ведуть сходи. Глибина ями показує товщину культурного шару, який накопичився за останні 400 р. (для порівняння: культурний шар біля Софії Київської складає 1 м, а біля Муру плачу в Єрусалимі - 13 м, до муру практично прилягає стародавня міська забудова; так і на Подолі) (рис.3). Саму ж церкву Миколи Доброго було знищено більшовиками у 1935 р. На її місці споруджено школу, яка впритул підступала до сусіднього будинку, де на початку XX ст. перебувала жіноча гімназія (стара будівля Контрактового дому). Тобто, слід думати, що причиною знесення церкви Миколи Доброго послужила надумана «необхідність розширення» старого навчального закладу, який і сьогодні виглядає досить масштабним. Нині цей будинок (нової школи) займає престижний київський ліцей №100 «Поділ». Але на стінах будівлі немає й згадки ні про її попередника – церкву Миколи Доброго, ні про фундатора церкви – українського гетьмана Самійла Кішки. Нам здається, що меморіальна таблиця з зображенням церкви та інформацією про її фундатора, а також трагічну долю цього сакрального об'єкту (який є унікальним, тому що це перша церква на Подолі, пов'язана з ім'ям гетьмана України) була б дуже доречною, чому б до назви ліцею не додати «імені гетьмана України Самійла Кішки. Усе це, за нашою думкою, сприяло б національно-

патріотичному вихованню учнівської молоді. Цікаво, чи на уроках з історії та географії України у ліцеї згадується трагічна історія руйнування церкви Миколи Доброго та появи сучасної будівлі ліцею? Ще одна пропозиція: на стіні ями, у якій знаходиться дзвіниця церкви Миколи Доброго, слід знайти можливості показати структуру культурного шару, що накопичився за час її існування.

Напроти знаходиться найбільша церква Покровської вулиці з однойменною назвою – Покровська. Якою була барокова церква Покрови, ми не знаємо, бо після пожежі (1811) вона втратила оригінальну грушоподібну форму бань і окремі елементи декору. Покровська церква має «сестру» - Михайлівську церкву в м.Вороніж на Сумщині, але там замість трьох один барабан, а його баня більша діаметром. Тепер три верхівки Покровської церкви мають бані ампірної форми. Якщо глядач перебуває на рівні Покровської вулиці, йому здається, ніби церква п'ятибанна. Цього, мовляв, потребує хрещатий план церкви (чотири бані над кожним з рамен і одна баня в центрі) і вигляд високих дугастих фронтонів над північним, південним і східним фасадами церкви. Архітектор церкви І.Григорович-Барський у даному випадку відійшов від Мазепиної традиції п'ятибанних українських церков із пірамідальною композицією початку XVIII ст.

Рис 2. Церква Миколи Доброго (зруйнована 1935 р.) [5]

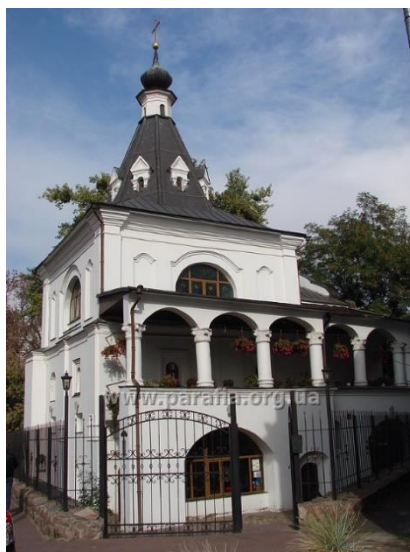

Рис.3. Дзвіниця церкви Миколи (сучасна світлина) [5]

Бані митець розташував за народною традицією, притаманною дерев'яній, церковній архітектурі типових тридільних храмів. Попервах церква була двоповерховою і мала входи через мальовничі ганки з півночі й півдня – на кшталт Богодичного собору в Козельці. Із західного боку ганок ліквідували під час реконструкції на початку XIX ст. Тоді з заходу добудували двоповерховий об'єм, що збільшував внутрішню площу храму.

Загалом, розміщення церков Києво-Подолу відображає зміни у плануванні Подолу та його головної вулиці, так вони були сконцентровані на старій головній вулиці – Покровській (перед цим вона називалася Велика Мостова). Це: Покровська церква з двоярусною дзвіницею, яка продовжує традицію українського церковного будівництва, коли дзвіниця стояла окремо від церкви; церква Миколи Доброго – від неї залишилася кам'яна дзвіниця, постала 1718 р.; комплекс Флорівського жіночого монастиря з Вознесенською головною церквою 1722-1732 рр. будівництва тощо. Залишається додати, що поки що туристичний потенціал українських церков Києво-Подолу використовується далеко не повністю, як і туристичні ресурси самого Подолу, як некоронованої столиці гетьманської України. Наприклад, немає туристичного довідника «Києво-Поділ: минуле, сучасне, майбутнє» (назва орієнтовна) [6]. А для туристів, українських та іноземних, екскурсія «Середньовічний Києво-Поділ – некоронована столиця гетьманської України» повинна бути в переліку обов'язкових туристичних заходів міста, що є особливо актуальним у сучасних умовах російської агресії [7]. Натомість, судячи з оголошень біля подільських церков, таких як Іллінська чи Флорівський монастир, спостерігалось досить багато пропозицій паломницьких турів від паломницько-туристичних центрів (наприклад, «Істок») на новорічно-різдвяні поїздки у 2023 р., приміром, до Почаївської лаври, православних скитів в Україні, до Румунії (автобусний тур) та Грузії (авіатур через Польщу).

Список використаних джерел:

1. Собор Різдва Богородиці (Козелець) / <https://uk.wikipedia.org/wiki>
2. Гирич І.Б. Київ: люди і будинки. Вид. 2-ге. К.: Либідь, 2018.
3. Будівлі Києво-Подолу. К.: КП «Центр публічної комунікації та інформації», 2020.
4. Путівник по культурній спадщині Києва / <http://kyiv-heritage-guide.com/>
5. Українська церковна архітектура // <https://parafia.org.ua/>
6. Туризм – Офіційний сайт Подільської районної адміністрації / <https://podil.kyivcity.gov.ua/>

7. Поділ – Нижнє місто – пішохідна екскурсія Києвом / <https://tourbaza.com/>

Філоненко Ірина

Туризм на Чернігівщині в умовах війни

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

Туризм – найбільш чутлива до всіх викликів у суспільстві сфера діяльності. У разі політичної, військової, економічної нестабільності, природних катаклізмів чи антропогенних катастроф ця галузь першою реагує спадом. Руйнівною для світового туризму стала епідемія ковіду, а в нашій країні критичний стан галузі посилила розв'язана росією повномасштабна війна, яка поставила туристичну діяльність на гальма. Переживаючи жахи війни в багатьох українців, на думку психологів, сформувався «синдром страждальця» або «синдром відкладеного життя». Туристична діяльність паралізована, за дев'ять місяців 2022 року надходження до державного бюджету від туризму скоротилися майже на 34%, порівняно з аналогічним періодом 2021 року й повністю оговтатися від війни їй буде дуже складно. Але навіть попри це, українці не скорилися, частина громадян, які пережили окупацію й нікуди не виїздили та зберегли джерела доходів мають потребу у відпочинку й розуміння того, що треба жити й підтримувати життя. Дехто навіть почав більш активно займатися пошуком пропозицій туристичних поїздок та їх втіленням, намагаючись використовувати найменшу можливість. Це не має настільки масового характеру, як було до війни, «у червні 2022 року тури з України забронювали близько 1440 туристів, а в тому ж місяці 2021 року – понад 95000 мандрівників», але дає надію, що галузь відродиться [1].

Упродовж останніх років далекоглядні й амбітні плани на розвиток туризму мала Чернігівщина, але в перші тижні повномасштабної війни поїздки припинилися повністю, люди виїжджали за кордон та до інших областей, аби врятуватися. Зараз області доводиться долати наслідки окупації, потроху починає відновлюватися й туристична діяльність, адаптується до нових реалій: намагаються відновлювати свою роботу деякі туристичні агенції, екскурсоводи, працюють заклади розміщення й харчування, паркові зони. Влітку 2022 року, як і традиційно в піковий сезон, активність туристів була більшою, хоча ні в які порівняння цього періоду навіть з попередніми, ускладненими пандемією роками, не йде, адже падіння колосальне.

Основні категорії туристів – це жінки та діти; працівники різних сфер, які залишалися на місцях під час окупації; іноді долучаються військові, які перебувають на реабілітації, ротації, відпустці. Усім їм потрібен відпочинок, зміна обстановки, оздоровлення, відновлення та перезавантаження.

Основні напрямки – подорожі Україною, зазвичай, до регіонів, віддалених від місць бойових дій – Закарпаття, Передкарпаття, також проводяться оглядові екскурсії у звільнених містах. Через заборону на виїзд за кордон деяким категоріям населення кількість замовлень зарубіжних турів значно скоротилася, але вони є. Головні закордонні напрямки – Туреччина, Єгипет, Чорногорія. Через зупинку авіаперевезень переважна більшість подорожей – автобусні. Дещо змінилися терміни бронювання турів: якщо упродовж останніх років це було за 2-3 тижні до подорожі, то зараз, найчастіше, тиждень-два. При цьому спостерігається підвищення вартості автобусних турів, перш за все, за рахунок зростання цін на паливо. На час дії воєнного стану в області експозиції музеїв закриті, але заклади можуть проводити екскурсії в межах власних територій, пропонують онлайн-екскурсії та онлайн-виставки. Серед закладів та установ, які приймають відвідувачів - Менський зоопарк; Тростянецький дендропарк, Парк природи «Беремицьке», Міжрічинський парк; проводяться екскурсії територіями Національного заповідника «Чернігів стародавній»; Національного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині, Палацово-парковим комплексом «Качанівка», територією та садом музею-заповідника Михайла Коцюбинського в Чернігові; містами Ніжин та Чернігів. Запущено VR-музей пам'яті війни на Чернігівщині. До менш «розкручених», але цікавих, які можуть забезпечувати духовне й фізичне відновлення належать також місто з тисячолітньою історією та мальовничими пейзажами Седнів та найстаріша житлова споруда Лівобережжя - кам'яниця Лизогубів; одне з найбільших у XVII столітті міст Лівобережжя України, батьківщина Олександра Довженка –місто «дерев'яного мережива» Сосниця; батьківщина найсильнішої людини світу – мальовниче село Блистова; Палаці Галаганів у Дігтярях та Сокиринцях. Серед нових об'єктів – розташованай на берегах Десни комплекс відпочинку «Стара пристань», де пропонують, іпо- та емототерапію, катання на конях та собачих упряжках, прогулянки меандрами Десни; буйволова ферма TASbio з дегустацією молока, масла та сирів; комплекс відпочинку «Бреч» у передмісті Корюківки, який увійшов до ТОП-10 європейських заводчиків ганноверської породи коней, а також поєднує природу та архітектуру кількох країн світу; розташована в оточенні придеснянських лісів та луків екоферма «Копиця сіна» з чудовим поєднанням зоопарку та ягідної ферми, численними фотозонами; замський спа-готель «ШишкіNN»,

розташований у багатовіковому сосновому бору з насиченим фітонцидами повітрям. Незабутній і спокійний відпочинок серед природи забезпечує 36 зелених садиб, зокрема, «Андріївські озера», «Отрохи», «Прохорів хутір» та інші. Резонансу в інформаційному просторі як місто-герой, що прийняв на себе удар окупантів з північного напрямку, набув Чернігів, що створило додатковий інтерес навколо нього. За інформацією Департаменту культури і туризму Чернігівської ОДА на 1 вересня минулого року, надходження від туризму становили 694,6 тис. грн [2].

Водночас, частина цікавих локацій області поки не може бути використана в якості туристичних об'єктів через пошкоджені або знищені дороги й мости, пошкодження самих об'єктів, їх розташування в межах російського та білоруського прикордоння, замінування території. Найбільше це стосується північних громад, Новгород-Сіверщини, Городнянщини, обласного центру. Зруйновані Музей старожитностей у Чернігові, Єлецький Успенський монастир XI ст., обласний молодіжний центр (колишній Кінотеатр ім. Щорса), зазнав обстрілів Чернігівський дитинець та пам'ятки архітектури домонгольського періоду - Спасо-Преображенський собору XI ст., Катерининська церква XVIII ст., Борисоглібський собор XII ст.

Стосовно прогнозів швидкого відновлення масового туризму в області сподіватися не доводиться, адже є значні руйнування інфраструктурних об'єктів, житлового фонду, підприємств, що зумовило зниження рівня життя громадян, їх доходів, можливостей виїзного туризму. Водночас є «медійна зацікавленість, яка може бути конвертована в туристичний бренд після війни», що сприятиме відновленню в'їзного туризму [3]. Поки ж можна пропонувати оглядові екскурсії до локацій, у межах яких не відбувалося активних бойових дій, використовувати території, перевірені на наявність мін та снарядів. Туризм в області буде розвиватись, адже є бажання людей і впевненість у перемозі.

Список використаних джерел:

1. URL: <https://discover.ua/inspiration/chernihivshchyna-turyzm-ta-viy-na-yaki-lokatsiyi-yakomu-rezhymi-pratsyuyut>
2. URL: <https://cntime.cn.ua/yak-perezhila-turistichna-galuz-chernigivshini-kil-article/>
3. URL: <https://chernihivregion.travel/blog/ak-perezila-turistichna-galuz-cernigivsini-pivroku-povnomasstabnoi-vijni-dumki-ta-vrazenna-ucasnikiv-rinku>
4. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/03/u-chernigovi-vi>
5. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3451495-u-cernigovi-zafiksuvali-vze-ponad-20-zlociniv-proti-kulturnoi-spadsini-tkacenko.html>

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

Хомиченко Михайло

Об'єкти екологічного туризму на Чернігівщині

*Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, Україна
mishahomichenko74@gmail.com*

Екологічний туризм або екотуризм – вид туризму, що полягає у подорожах до природних недоторканих людиною та природоохоронних територій без завдання шкоди довкіллю [1].

Значна кількість таких територій розташовується в межах Чернігівської області. Зазвичай, це природоохоронні об'єкти, найбільш задіяними серед яких є національні природні парки – Мезинський, Ічнянський; регіональні ландшафтні парки - Міжрічинський, Ніжинський, «Ялівщина»; Менський зоопарк та Сокиринський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва [7].

Мезинський національний природний парк (загальна площа – 31 тис. га) пропонує відвідувачам пізнавальні екскурсії екологічними стежками, піші та велосипедні прогулянки, еколого-краєзнавчі маршрути, оглядові майданчики, з яких можна помилуватися краєвидами тощо [3].

Ічнянський національний природний парк (загальна площа 9665,8 га), до складу якого також входить дендрологічний парк загальнодержавного значення «Тростянець» створює для відвідувачів прекрасні умови для здійснення пішохідного туризму, пізнавальних прогулянок, екскурсій, лижних прогулянок взимку, катання на човнах, збору грибів та ягід, забезпечує прокат туристичного спорядження. У мальовничих куточках парку влаштовані місця для короткострокового відпочинку – лави, столи, навіси від дощу [2].

Міжрічинський регіональний ландшафтний парк (загальна площа 102,47 тис. га) пропонує різні напрямки екологічних стежок - невеликих, до 2 км завдовжки, прогулянкових маршрутів, прокладених через цікаві природні об'єкти. Стежки промарковані, обладнані інформаційними стендами, тематичними інсталяціями та місцями відпочинку. Наразі у парку функціонують 4 екостежки, що презентують різні природні ландшафти Полісся – «Журавлина», «Поліська», «Бондарівське болото» та «Соколинний Луг» [5].

Ніжинський регіональний ландшафтний парк (загальна площа 6122,7 га) особливий тим, що складається з двох частин: північна розташована в зоні мішаних лісів, а південна в зоні лісостепу. Парк приваблює різноманітним рослинним та тваринним світом двох природних зон, які можна оглянути пішими прогулянками чи під час веломаршруту [6].

Регіональний ландшафтний парк «Ялівщина» (загальна площа 168,7 га) - збережений лісопарк, що складається з типових представників деревної рослинності зони мішаних лісів – дубу, сосни, берези тощо. Трапляються рідкісні рослини - любка дволиста, коручка чемерникоподібна, які занесені до Червоної книги України. На території парку створено екологічну стежку для організації навчальних практик студентів та учнів шкіл, також проводяться змагання з туризму, спортивного орієнтування та краєзнавства. Розташований парк у межах м. Чернігова й до війни жителі міста активно відвідувати дану зелену зону в усі пори року [8].

У Менському зоологічному парку (загальна площа 9 га) нараховується близько 600 тварин, в тому числі й занесені до Червоної книги України. У наближених до природних умовах, у просторих вольєрах живуть тигри, леви, примати, бурі ведмеді, бізони, верблюди, антилопи та інші тварини й птахи. Зоопарк є візитівкою міста Мени, має простору територію без натоптів і сприяє спокійному відпочинку і спілкуванню з природою. Туристи часто включають цей парк до своїх маршрутів. [4].

Сокиринський парк (площа 40 га) є парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Парк прикрашають 40 видів дерев, дві альтанки, церква з дзвіницею, колодязь, дамба, містки, різні скульптури, ставок, виритий за течією Удаю, «Свята долина» - подовжена долина з крутими схилами, поросла густою деревоподібною рослинністю [9].

У якості об'єктів екотуризму у межах області можна розглядати й інші складові природно-заповідного фонду, зокрема 52 заповідні урочища, 12 заказників загальнодержавного та 441 місцевого значення, 7 пам'яток природи загальнодержавного та 130 місцевого значення, дендропарки «Тростянець» та «Прилуцький», 18 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва місцевого значення, які вражають своїм біорізноманіттям та цікавою історією [7].

Отже, екологічний туризм на Чернігівщині має потужне підґрунтя і значні перспективи, адже численні об'єкти для відвідування з помірними цінами на вхідні квитки та екскурсійне обслуговування можуть бути цікавими й доступними для різних категорій туристів, які в післявоєнний період будуть по-новому відкривати для себе Україну.

Список використаних джерел:

1. Екологічний туризм (екотуризм). URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>
2. Ічнянський національний природний парк. URL: http://ichn-park.in.ua/?page_id=43

- 3.Мезинський національний природний парк. URL: <https://mezinpark.com.ua/rekreatsiya/>
- 4.Менський зоологічний парк. URL: <http://restplace.com.ua/uk/entertainment/menskiy-zoopark>
- 5.Міжрічинський регіональний ландшафтний парк. URL: <https://tamtour.com.ua/rehionalnyi-landshaftnyi-park-mizhrichynskiy>
- 6.Ніжинський регіональний ландшафтний парк. URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>
- 7.Природно-заповідний фонд Чернігівської області в розрізі територіальних громад. URL: <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-25.html>
- 8.Регіональний ландшафтний парк «Ялівщина». URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>
9. Сокиринський парк. URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki/>

Шовкун Тетяна, Мирон Інна

Дерев'яні церкви Ніжинщини як складові історико-культурної спадщини

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
м. Ніжин, Україна*

miron1@ukr.net, tmshov@ukr.net

Українські дерев'яні церкви є надбанням не лише вітчизняної, а і світової культури, оскільки українське дерев'яне церковне зодчество не має аналогів у світі й вивчається вченими різних країн. На Чернігівщині дерево завжди було головним будівельним матеріалом, тому дерев'яні церкви набули значного поширення у минулому і збереглися сьогодні практично на всій території області. Нетривкий характер будівельного матеріалу, численні перебудови та внесення елементів більш пізнішого походження призводять до втрати багатьох унікальних зразків дерев'яного церковного будівництва. Це обумовлює необхідність й актуальність їхнього дослідження.

На основі аналізу літературних джерел [4, 7] та власних польових досліджень встановлено, що в межах Чернігівської області є 47 дерев'яних церков, які належать переважно до XVIII-XIX ст. (рис. 1). Деякі з дерев'яних церков сьогодні, на жаль, знаходяться на стадії руйнування. Слід зазначити, що ця кількість церков може бути іншою і потребує уточнення. Автори будуть вдячні всім за довідкову інформацію.

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

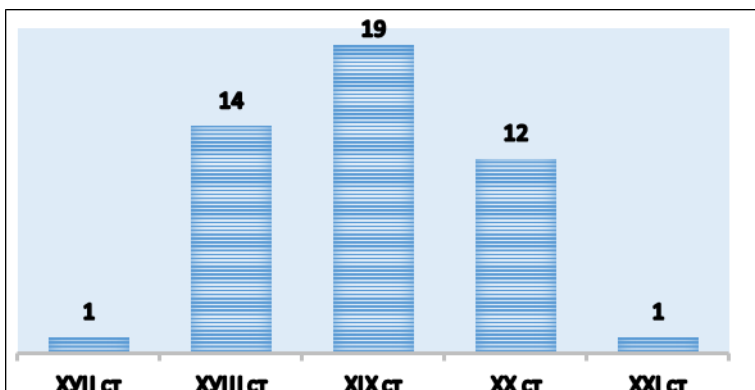

Рис. 1. Розподіл дерев'яних церков Чернігівської області за віком побудови

Розквіт українського дерев'яного церковного зодчества припадає на XVIII ст. Основа дерев'яної церкви – квадратний зруб із горизонтально укладених брусів чи колод, які у місцях перетинання з'єднані врубками. Церкви займали найбільш мальовниче, чільне місце в центрі села і склалися із таких функціональних структур: бабинець, основна нава, вітвар, ризниця та паламарня. При будівництві враховувались відповідність церковній символіці, конструктивність, якій підпорядковувались елементи зовнішніх і внутрішніх форм і декорації. В той час на Лівобережній Україні будувалися переважно монументальні дерев'яні церкви з високими баштами [2].

На території сучасного Ніжинського району виявлено 8 дерев'яних церков. Найдавнішою є церква Покрови Пресвятої Богородиці, яка знаходиться у с. Гайворон. Точна дата заснування церкви невідома. В актах Литовського князівства (1648 рік) згадується козацька Покровська церква у Гайвороні. У 1780 році було збудовано нове приміщення церкви, а у середині XIX ст. – сучасну будівлю. Особливість архітектури церкви – поєднання первісних народних архітектурних форм з елементами у стилі провінційного російського класицизму [6]. Після революції 1917 року з початком колективізації у приміщенні церкви розміщувався склад. Дана церква вціліла під час 2-ї Світової війни і у подальшому використовувалося також як складське приміщення. З ініціативи та за кошти місцевих мешканців церква Покрови Пресвятої Богородиці була відновлена у 1980-х роках і почала діяти як культова споруда – у 1992 році тут відправили першу Літургію.

Переважна більшість дерев'яних церков Ніжинщини датується

19 ст. У 1812 році у с. Ведмедівка була збудована одна із найсамобутніших церков – Успенська. Вона вирізняється нетиповими

Туристично-рекреаційна діяльність на Чернігівщині

для Чернігівщини куполами (рис. 2). У 1820 році збудована церква Преображення Господнього (с. Стара Басань). Дата будівництва церкви Казанської ікони Божої Матері у с. Піски – 1862 рік. При її будівництві використовувався архітектурний стиль еклектика, для якого характерне поєднання різних історичних стилів в одному архітектурному ансамблі (рис. 3). Головною святинею храму є ікона Казанської Божої Матері, яка, за твердженнями місцевих жителів, самовідновлюється.

Рис. 2. Успенська церква у с. Ведмедівка [1]

Церква Святого Олександра Невського побудована в 1881 році (за іншими джерелами у 1856) у с. Біловежі Перші. Спочатку – це хрещата одноповерхова церква з своєрідною архітектурною будовою, що наближена до стилю українського бароко, з розписами та ажурними вирізами між зрубами. Згодом були перебудови церкви, а у радянські часи – суттєві руйнування. Сьогодні вона відновлена і в ній проходять богослужіння [3]. Церква Святого Архистратига Михайла (с. Головеньки) датується 1982 роком і вирізняється надбаними хрестами у народному стилі [5].

Рис. 3. Церква Казанської ікони Божої Матері у с. Піски (фото Т. Шовкун)

На території Ніжинського району є новозбудовані дерев'яні церковні споруди, розташовані вони у м. Батури на території Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Це – Замкова церква Воскресіння Господнього. Перша писемна згадка про неї датується 1680-ми роками. Церква була знищена російськими військами у 1708 році, а відтворена у 2008 році за зразком православних українських церков XVII ст. Друга така споруда – це каплиця Святого Миколая, яка збудована в 2011 році на пошану 150-х роковин перепоховання Т. Г. Шевченка.

Отже, дерев'яні церкви Ніжинщини є пам'ятками українського народного мистецтва, потребують подальшого вивчення та охорони і повинні бути включені до пам'яток архітектури місцевого значення.

Список використаних джерел:

1. Ведмедівка. URL: <https://landmarks.in.ua/oblast/chernihivska/vedmedivka> (дата звернення 20.12.2022).
2. Дерев'яна архітектура. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26074 (дата звернення 23.12.2022).
3. На Бахмаччині занепадає старовинна святиня: чи можливо врятувати церкву Олександра Невського. URL: <https://cheline.com.ua/news/society/na-bahmachchini-zanepadaye-starovinna-svyatinya-chi-mozhlivo-vryatuvati-tserkvu-oleksandra-nevskogo-foto-214681> (дата звернення 10.01.2023).
4. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. Вісник ін-ту Укрзахідпроект реставрація. 1996. Т. 4. с. 96.
5. Храм Архистратига Михаїла у Головеньках – перлина дерев'яного зодчества. URL: <https://che.cn.ua/index.php/culture/item/959-khram-arkhystratyha-mykhaila-u-holovenkakh-perlyna-derevianoho-zodchestva> (дата звернення 23.12.2022).
6. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. URL: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?lang=ua&idCrM=6a815f17-d454-045c-6d0f-58c2bb636da7> (дата звернення 24.12.2022).
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: УРЕ імені М. П. Бажана. 1990. 1007 с.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

*Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної конференції
(м. Ніжин, 9-10 лютого 2023 року)*

Технічний редактор – І.П. Борис
Друкується з макету замовника